

ΤΕΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ / ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Πτυχιακή εργασία

**Μελέτη περίπτωσης συλλογικής δράσης. Άτυπα
συνεργατικά δίκτυα στο πεδίο της κτηνοτροφίας: Η
περίπτωση της Θεσσαλίας**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΗ: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΤΑΣΟΣ

A.M. ΦΟΙΤΗΤΗ: 15635

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ 2017

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, οι οποίοι μου έδωσαν την δυνατότητα να σπουδάσω και να φτάσω ως το τέλος, στηρίζοντάς με. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στον επιβλέποντα καθηγητή τον κύριο Καπογιάννη Δημήτριο για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και την υπομονή που έκανε κατά τη διάρκεια υλοποίησης της πτυχιακής μου εργασίας αλλά και για τις γνώσεις που μου πρόσφερε όλα αυτά τα χρόνια. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συγγραφείς των βιβλίων απ' όπου άντλησα πληροφορίες για την πτυχιακή μου εργασία.

Τα πνευματικά δικαιώματα – ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδος με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1988 και τα άρθρα 2, 4, 6 παράγραφος 3 του Ν. 1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικό προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικών δικαιωμάτων τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	5
Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	5
1.1 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ	5
1.2 Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ	5
1.3 ΤΟ ΠΡΟΦΙΛ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ	6
1.4 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ	7
1.5 ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	9
1.6 ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΗΜΙΝΟΜΑΔΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ	10
1.7 Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΩΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ	11
1.8 ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΜΑΔΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΖΩΗ	12
1.9 ΣΥΝΟΨΗ ΠΡΩΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	14
ΤΑ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΑ – ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΖΩΗ	14
2.1 ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΖΩΗ	14
2.2 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ	15
2.3 ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ	15
2.4 ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	16
2.5 ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ	16
2.6 ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ	18
2.7 ΤΟ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ	19
2.8 Η ΑΚΜΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ	22
2.9 Η ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ	23
2.10 ΣΥΝΟΨΗ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	26
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ	26
3.1 ΤΟ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ ΩΣ ΑΠΛΗ ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ	26
3.2 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑ ΚΑΙ Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ	35
3.3 ΣΥΝΟΨΗ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	38
ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ	38
4.1 ΤΟ ΑΡΜΕΓΜΑ	38
4.2 ΠΟΙΜΝΙΟΣΤΑΣΙΑ – ΟΒΟΡΟΙ – ΣΤΡΟΥΓΚΕΣ	38
4.3 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ	40
4.4 ΣΥΝΟΨΗ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	43
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	44
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	47
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	49

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κτηνοτροφία είναι κλάδος της οικονομίας που βασίζεται στην εκτροφή και την εκμετάλλευση των ζώων προκειμένου να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες του ανθρώπου ενώ παράλληλα συμβάλλει στην παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων και κρέατος.

Ιστορικά θεωρούμενη η κτηνοτροφία εξασφάλιζε το κρέας της οικογένειας ενώ σταδιακά απέκτησε και εμπορικό χαρακτήρα. Σήμερα πια στην Ελλάδα αντιπροσωπεύει το 29,8 της αγροτικής παραγωγής με κύρια μορφή τη σταβλική κτηνοτροφία ως αντικατάσταση της νομαδικής. Η Θεσσαλία μάλιστα αποτελεί χαρακτηριστική περιοχή τέτοιας κτηνοτροφίας, αν και οι νέοι που ασχολούνται με τον συγκεκριμένο κλάδο αποτελούν μειοψηφία, με αποτέλεσμα τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα παρά το ότι εμφανίζει σημαντικά οικονομικά πλεονεκτήματα.

Όσον αφορά τη νομαδική κτηνοτροφία, χαρακτηριστικό της αποτέλεσαν τα «τσελιγκάτα» με βασικούς εκπροσώπους τους Σαρακατσαναίους. Αυτά είχαν τη δική τους ιεραρχία κατά τα πρότυπα της κοινωνίας με αρχηγό το τσέλιγκα, η προσωπικότητα του οποίου καθόριζε και την τύχη του τσελιγκάτου. Ως θεσμός διατηρήθηκαν μέχρι το 1960, ενώ μεταπολεμικά, με την ανάπτυξη των καλλιεργειών και τις υψηλές αποδόσεις τους, εγκαταλείφθηκαν τελείως.

Σκοπός, λοιπόν, της παρούσας πτυχιακής είναι η περίπτωση της συλλογικής δράσης και δικτύωσης, καθώς και τα άτυπα συνεργατικά δίκτυα στο πεδίο της κτηνοτροφίας και ειδικότερα της Θεσσαλίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συγκεκριμένη πτυχιακή ερευνά σε βάθος χρόνου και αναφέρει την περίπτωση της συλλογικής δράσης και δικτύωσης, καθώς επίσης και τα άτυπα συνεργατικά δίκτυα στο πεδίο της κτηνοτροφίας και συγκεκριμένα της Θεσσαλίας. Την πτυχιακή την πλαισιώνουν τέσσερα κεφάλαια με το καθένα από αυτό να δίνει το δικό του χαρακτηριστικό στοιχείο για την τελειοποίηση και την σωστή ολοκλήρωσή της. Θεμέλιο της εργασίας υπήρξαν όχι μόνο παραπομπές από διάφορα συγγράμματα, αλλά πολύ περισσότερο προσωπικά βιώματα και ακούσματα από γεροντότερους που δύσκολα ξεχνιούνται, με έντονη την επιθυμία αρκετές φορές της εξιστόρησης πολλών ιστορικών γεγονότων απ' αυτών σε τρίτους, που είχαν χρέος τους να γνωρίζουν την διαιώνιση της φυλής της Σαρακατσαναίων απ' όπου προέρχονται, δηλαδή από το συνάφι τους.

Το ιστορικό της παρούσας πτυχιακής αρχίζει με την κτηνοτροφία. Σ' αυτό το κεφάλαιο αναφέρεται η δομή ανάπτυξης της κτηνοτροφίας. Η Ελλάδα είναι μια χώρα με παράδοση στην κτηνοτροφία. Αυτό οφείλεται και στο ότι είναι μια ορεινή κυρίως χώρα. Στις ορεινές περιοχές εκτρέφονται αιγοπρόβατα και στις πεδινές αγελάδες. Οι κτηνοτρόφοι ζούσαν ταξιδεύοντας από μέρος σε μέρος αναζητώντας μέρη για κατάλληλες βοσκές για τα κοπάδια τους. Το κοπάδι το όριζαν ως τσελιγκάτο και σε κάθε ένα τσελιγκάτο αντιστοιχούσε ο τσέλιγκας ως επικεφαλής και υπεύθυνος για όλες τις δραστηριότητες του τσελιγκάτου. Το τσελιγκάτο είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις σύγχρονες οικονομικές επιχειρήσεις, τους οίκους και η οργάνωσή του βασιζόταν στην αρχή της συμπληρωματικότητας κεφαλαίου και εργασίας. Ο τσέλιγκας διέθετε το ζωικό κεφάλαιο, τις εκτάσεις και πιστωτικές διευκολύνσεις, ενώ οι συμβαλλόμενοι κτηνοτρόφοι πρόσφεραν εργατική δύναμη και οι σμίχτες εργατική δύναμη μαζί με το ζωικό κεφάλαιό τους.

Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο αναγράφονται τα τσελιγκάτα και η νομαδική ζωή των ανθρώπων. Σήμερα η κτηνοτροφία αποτελεί έναν από τους πιο δυναμικούς παραγωγικούς τομείς της χώρας. Παρόλο που υπάρχει μείωση των ανθρώπων που ασχολούνται με αυτήν, η παραγωγή αυξάνεται. Ο λόγος είναι τα μηχανικά μέσα που χρησιμοποιούνται για να διευκολύνουν την παραγωγή, μειώνοντας το χρόνο που απαιτείται για τη φροντίδα των ζώων. Είναι ανάγκη να εκσυγχρονίσουμε τις παραγωγικές και εμπορικές δομές των πάσης φύσεως ζωοτρόφων που χρησιμοποιούνται από τους Έλληνες κτηνοτρόφους. Η ποιοτική βελτίωση και η ανάπτυξη υποδομής των βοσκοτόπων αποτελούν επίσης παραμέτρους που θα επηρεάσουν άμεσα τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των κτηνοτροφικών προϊόντων.

Με λεπτομέρειες και με ιδιαίτερη έμφαση αναφέρονται στο τρίτο κεφάλαιο οι λειτουργίες και η δομή του τσελιγκάτου. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται η διαδικασία παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων στο πλαίσιο του τσελιγκάτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

1. 1 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Ως κτηνοτροφία ορίζεται: «η αναπαραγωγή και η εκτροφή ζώων, που αποσκοπεί στην οικονομική εκμετάλλευση αυτών και των προϊόντων τους». (Γ. Μπαμπινιώτης, 2008) Η κτηνοτροφία είναι μία από τις πιο παλιές δραστηριότητες του ανθρώπου. Ο άνθρωπος, στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει την απαραίτητη ποσότητα τροφής, ανακάλυψε ότι ήταν δυνατό μερικά ζώα να μην τα σκοτώνει, αλλά να τα πιάνει ζωντανά, ιδιαίτερα την εποχή που ήταν πολλά και να τα κρατά κάπου περιορισμένα, να τα τρέφει και να τα σκοτώνει όταν είχε ανάγκη. Έτσι, ο πρωτόγονος άνθρωπος άρχισε σιγά σιγά να ασχολείται με την κτηνοτροφία.

1. 2 Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Στην αρχή της, η κτηνοτροφία απέβλεπε στο να εξασφαλίσει βασικά κρέας για την οικογένεια. Το γάλα δεν το χρησιμοποιούσαν, αλλά ούτε και το θεωρούσαν προϊόν. Κτηνοτροφικά προϊόντα θεωρούσαν ακόμη το μαλλί και, κυρίως, τα δέρματα, από τα οποία κατασκεύαζαν ρούχα και διάφορα άλλα αντικείμενα. Η κτηνοτροφία αρχίζει να αποκτά εμπορικό χαρακτήρα με την πλήρη εγκατάσταση των ανθρώπων σε ένα μέρος και τον πλήρη χωρισμό της πρωτόγονης κοινωνίας σε αγρότες και κτηνοτρόφους κι ύστερα, με τη δημιουργία των άλλων ειδικοτήτων, όπως ήταν ο αγγειοπλάστης, ο οπλουργός κ.α. Τότε, ανάμεσα στις κοινωνικές αυτές ομάδες, αρχίζει μια μεγάλη ανταλλαγή των προϊόντων που ο καθένας παρήγαγε.

Την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν χρήματα και οι ανταλλαγές γίνονταν σε είδος. Έτσι, η αξία κάθε αντικειμένου μεταφραζόταν σε ζώα. Έλεγαν, για παράδειγμα, ότι η πανοπλία αυτή αξίζει 3 βόδια. Έτσι, σε πολλές χώρες και σε πολλούς λαούς, η λέξη ζώο έγινε συνώνυμη με τη λέξη χρήμα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι εκείνος που είχε πολλά ζώα μπορούσε ν' αγοράσει τα πάντα. Μπορούσε ακόμη να αποκτήσει και δύναμη πολιτική, αλλά κυρίως δύναμη οικονομική. Όσο η οργάνωση της κοινωνίας προχωρούσε, τόσο άλλαζαν και οι τρόποι της εκτροφής των ζώων.

Η σταβλική κτηνοτροφία, με την πιο πρωτόγονη μορφή της, άρχισε να αναπτύσσεται, όταν πια άρχισαν να αναπτύσσονται κι οι μόνιμοι οικισμοί. Μέχρι πριν από 100 περίπου χρόνια, η κτηνοτροφία είχε ως αποκλειστικό σκοπό να εξασφαλίζει τα απαραίτητα κτηνοτροφικά προϊόντα στην οικογένεια και μόνο ένα μικρό μέρος από τα προϊόντα αυτά είχαν σκοπό να γίνουν εμπορεύματα και να πουληθούν στην αγορά.

Σήμερα η κτηνοτροφία αποτελεί έναν από τους πιο δυναμικούς παραγωγικούς τομείς της χώρας. Πλέον η άσκηση της κτηνοτροφίας απαιτεί διαρκή και άμεση

υποστήριξη από επιστήμονες (γεωπόνους ζωικής παραγωγής και κτηνιάτρους). Η σημερινή κτηνοτροφική παραγωγή βασίζεται τόσο στην αύξηση του αριθμού των ζώων όσο και στην αύξηση της παραγωγικότητας και της απόδοσης των ζώων. Για το λόγο αυτό η ζωοτεχνία, ως επιστήμη, βασίζεται, χρησιμοποιεί κι αξιοποιεί τις γνώσεις που της παρέχουν: η βιολογία, η κτηνιατρική, η διαιτολογία κι η βρωματολογία, καθώς και πολλές άλλες επιστήμες.

1.3 ΤΟ ΠΡΟΦΙΛ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Η Ελλάδα είναι χώρα με μεγάλη παράδοση στην κτηνοτροφία. Η κτηνοτροφία συμβάλλει καθοριστικά στην περιφερειακή αγροτική ανάπτυξη και στη διατήρηση του κοινωνικού ιστού στην ύπαιθρο. Αξιοποιεί ορεινές και μειονεκτικές εκτάσεις που είναι αδύνατον να αξιοποιηθούν διαφορετικά. Η ζωική παραγωγή στην Ελλάδα συνεισφέρει κατά 29,8% στο σύνολο της αγροτικής παραγωγής. Η Ελλάδα είναι χώρα ορεινή και οι περισσότερες ορεινές ή ημιορεινές εκτάσεις είναι. Κατά κανόνα, χωρίς δασική βλάστηση και μικρής παραγωγικής ικανότητας. Επομένως, είναι ακατάλληλες για καλλιέργεια, γι' αυτό οι περισσότερες χρησιμοποιούνται σαν βοσκότοποι. Στις δύο τελευταίες δεκαετίες στην εξέλιξη της κτηνοτροφίας μας επέδρασαν αποφασιστικά οι μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, που έγιναν στη χώρα μας (Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων, Αλεξάνδρειο Τ.Ε.Ι Θεσσαλονίκης – Προοπτικές ανάπτυξης της κτηνοτροφίας στο νέο οικονομικό περιβάλλον).

Η επίδραση ορισμένων κοινωνικών φαινομένων στην ελληνική κτηνοτροφία: Το πρόβλημα της κτηνοτροφίας δεν είναι μεμονωμένο και ξεκομμένο, αλλά συνδέεται με όλα τα κατά μέρος μεγάλα προβλήματα, τα οποία απασχολούν την αγροτική οικονομία της χώρας. Και τούτο επηρεάζει τα άλλα προβλήματα ή επηρεάζεται από αυτά. Οι μεγάλες μεταπολεμικές πληθυσμιακές μετακινήσεις από το ύπαιθρο στα αστικά κέντρα και η μετανάστευση στο εξωτερικό, επηρεάζουν αποφασιστικά και την κτηνοτροφία, όπως και τη γεωργία. Το ίδιο αυτό ρεύμα παρασύρει και τον κτηνοτρόφο, όπως και τον γεωργό και γι' αυτό παρατηρούμε συνέχεια ότι ο κτηνοτροφικός πληθυσμός να λιγосτεύει.

Αν για τη γεωργία μπορούμε να πούμε ότι έχουν εξασφαλιστεί από την εγχώρια παραγωγή τα σπουδαιότερα για τη χώρα μας γεωργικά προϊόντα όπως είναι το σιτάρι, το βαμβάκι και το ρύζι δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο και για τα κτηνοτροφικά προϊόντα. Και αυτό γιατί η κτηνοτροφία υστερεί. Από μας παρατηρείται ολοένα και μεγαλύτερη κατανάλωση κτηνοτροφικών προϊόντων. Η συνεχής βελτίωση των συνθηκών διατροφής του μέσου Έλληνα εκδηλώνεται κυρίως με την ολοένα και πιο μεγάλη κατανάλωση κτηνοτροφικών προϊόντων, κρέατος και γάλακτος, πράγμα που δε γινόταν παλιότερα. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι σήμερα οι Έλληνες καταναλώνουμε αναλογικά μεγαλύτερο ποσοστό ερυθρών κρεάτων, δηλαδή κυρίως βοοειδή και γιδοπρόβατα από τους δυτικοευρωπαϊκούς, που τρώνε, κατά κύριο λόγο, τα λεγόμενα

«λευκά» κρέατα και κυρίως πουλερικά, μια και θεωρούν την κατανάλωση των ερυθρών κρεάτων σαν πολυτέλεια.

Παρά το γεγονός ότι ο αριθμός των κτηνοτρόφων μειώνεται, η παραγωγή παρουσιάζει αύξηση και τούτο χάρη στον εκσυγχρονισμό των μεθόδων. Παρόλη όμως την ποσοτική αύξηση και την ποιοτική καλυτέρευση, η παραγωγή δεν καλύπτει την κατανάλωση, η οποία και αυτή έχει αυξηθεί σημαντικά. Έτσι, αναγκαζόμαστε κάθε χρόνο να κάνουμε σοβαρές εισαγωγές από κτηνοτροφία άλλων χωρών.

1. 4 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Η κτηνοτροφία είναι γνωστή ως δραστηριότητα του ανθρώπου από τη Νεολιθική Εποχή, με κέντρο ανάπτυξης τη Μέση Ανατολή και την ανατολική Μεσόγειο. Η ανάπτυξή της τοποθετείται στην εποχή που άρχισε να αναπτύσσεται και η γεωργία. Έτσι, η πρωτόγονη κοινωνία χωρίστηκε σε δύο βασικές ομάδες: τους καθαρά γεωργούς και τους κτηνοτρόφους. Οι γεωργοί έμεναν συνήθως σ' έναν τόπο, ενώ οι κτηνοτρόφοι ήταν αναγκασμένοι να πηγαίνουν στα μέρη που είχε χορτάρι. Ο τρόπος αυτός της κτηνοτροφίας λέγεται νομαδικός και παρατηρείται στις χώρες που δεν έχουν όλη την εποχή χορτάρι. Παρόλο που αυτός είναι τόσο παλιός, είναι ακόμη πολύ συνηθισμένος και πολύ διαδεδομένος σε πολλές χώρες. Στην Ελλάδα, ο τρόπος αυτός της κτηνοτροφίας αφορά την εκτροφή των προβάτων και των κατσικιών και μπορούμε να πούμε ότι είναι ακόμη πολύ διαδεδομένος.

Και σήμερα η κτηνοτροφία αποτελεί έναν τομέα της εθνικής οικονομίας με μεγάλη σημασία, γιατί μας προσφέρει βασικά είδη για τη διατροφή μας, όπως το κρέας, το γάλα, το τυρί και άλλα παράγωγά τους, σημαντικές πρώτες ύλες για τη βιομηχανία ακόμα και ζώα που χρησιμοποιούμε στις μεταφορές και στις αγροτικές εργασίες. Η μορφή, που λαμβάνει η κτηνοτροφία μιας χώρας, εξαρτάται από τις φυσικές, γεωργικές, οικονομικές και άλλες συνθήκες της χώρας αυτής. Σε άλλες χώρες, όπως για παράδειγμα σε μερικές αφρικανικές, η νομαδική κτηνοτροφία γίνεται με μεγάλα ζώα, όπως είναι τα βόδια, τα ζέμπου κ.α. Σε μερικές ασιατικές χώρες, και κυρίως στις χώρες που βρίσκονται στα βορειοδυτικά της Ασίας, είναι διαδεδομένη ακόμη και σήμερα η νομαδική κτηνοτροφία, αλλά αυτή που αφορά στην εκτροφή των καμηλών. Στα βόρεια της Ασίας και της Ευρώπης, οι Ιάπωνες κι οι Εσκιμώοι ασχολούνται με τη νομαδική εκτροφή των ταράνδων. Αντίθετα, στη λατινική Αμερική ήταν από τα πολύ παλιά χρόνια γνωστή η νομαδική εκτροφή των λάμα. Σήμερα, σε μερικές χώρες της Λατινικής Αμερικής ασχολούνται με τη νομαδική εκτροφή των βοδιών. (liverpedia – Κτηνοτροφία).

Σήμερα, η σταβλισμένη κτηνοτροφία αναπτύσσεται και η νομαδική εγκαταλείπεται. Αυτό συμβαίνει λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζει η νομαδική κτηνοτροφία. Η εκτροφή πλέον γίνεται σε στάβλους και σύγχρονες μονάδες και αποφεύγονται έτσι οι μετακινήσεις ανάλογα με την εποχή και τις καιρικές συνθήκες. Γίνεται έλεγχος των τροφών, έτσι ώστε να έχουν τα κατάλληλα θρεπτικά συστατικά και εξετάζεται η υγεία τους από κτηνιάτρους. Επειδή τα κέντρα εκτροφής βρίσκονται

κοντά σχετικά σε μεγάλες πόλεις (σε αντίθεση με τη νομαδική), η μεταφορά των προϊόντων στην αγορά γίνεται ευκολότερη και η διάθεσή τους άμεση.

Και στην κτηνοτροφία (όπως στη γεωργία) παρόλο που υπάρχει μείωση των ανθρώπων που ασχολούνται με αυτήν, η παραγωγή αυξάνεται. Ο λόγος είναι τα μηχανικά μέσα που χρησιμοποιούνται για να διευκολύνουν την παραγωγή, μειώνοντας το χρόνο που απαιτείται για τη φροντίδα των ζώων. Είναι ανάγκη να εκσυγχρονίσουμε τις παραγωγικές και εμπορικές δομές των πάσης φύσεως ζωοτροφών που χρησιμοποιούνται από τους Έλληνες κτηνοτρόφους. Η ποιοτική βελτίωση και η ανάπτυξη υποδομής των βοσκοτόπων αποτελούν επίσης παραμέτρους που θα επηρεάσουν άμεσα τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των κτηνοτροφικών προϊόντων.

Η εφαρμογή συστημάτων διαχείρισης των βοσκοτόπων, εφόσον εφαρμοσθεί, θα συμβάλλει στη διατήρηση και στην ανάκτηση της ευφορίας τους και ως εκ τούτου στην καλύτερη αξιοποίησή τους από τους κτηνοτρόφους. (Εγκύκλιος Παιδείας «Η κτηνοτροφική παραγωγή»)

Οι φυσικοί βοσκοτόποι αποτελούσαν και αποτελούν την κύρια οικονομική πηγή διατροφής για την αιγοπροβατοτροφία και την εντατική βοοτροφία μας. Να εγκαταλείψουμε τη χρήση ζωοτροφών και να στραφούμε στην καλλιέργεια ψυχανθών χονδροειδών αλλά με μορφή ενσυρμάτων και μάλιστα με το σύστημα της αμειψισποράς, ώστε να έχουμε δύο παραγωγές χειμώνα και καλοκαίρι.

Η αιγοπροβατοτροφία προσφέρεται σαν μία διέξοδος της σύγχρονης αγροτικής οικονομίας, συμμετέχοντας περίπου κατά 45% στη συνολική ακαθάριστη αξία της ζωικής παραγωγής και κατά 15% περίπου, στη συνολική αξία όλης της γεωργικής παραγωγής. Η παραγωγή αιγοπρόβειου κρέατος το 2010 υπολογίζεται ότι ανήλθε στους 6.314 τόνους και αποτελούσε το 6% της ολικής παραγωγής κρέατος. Με συνολικό αριθμό 14.310.009 ζώων, διαρθρώνεται σε 265.000 εκμεταλλεύσεις. Περιοχές του κλάδου είναι: η Δυτική Ελλάδα (22,34%), η Κρήτη (13,69%), εκμεταλλεύσεις με 1.761.610 ζώα. Η ανάπτυξή της τοποθετείται στην περιοχή της Ηπείρου (11,92%), της Θεσσαλίας (10,14%). Η περιφέρεια δυτικής Ελλάδας διαθέτει 17.590 που άρχισε να αναπτύσσεται και η γεωργία.

Η παραγωγή γάλακτος στη χώρα εμφανίζει στασιμότητα από τη δεκαετία του 1980 με κάποιες διακυμάνσεις. Εμφανίστηκε σημαντική μείωση της ποσότητας παραγωγής μεταξύ των ετών 1981 (οπότε και έχουμε τη μέγιστη τιμή παραγωγής στην περίοδο που εξετάζουμε). Η παραγωγή τυριού (σε όλες τις μορφές) αυξάνεται σημαντικά μεταξύ των ετών 1983 και 2009. Ταυτόχρονα η εγχώρια ετήσια κατανάλωση εμφανίζει ταχύτερη άνοδο. Ενδεικτικά από 20,22 κιλά κατά κεφαλή το 1983 φτάνει τα 31,04 κιλά κατά κεφαλή το 2009. Ως συνέπεια του παραπάνω ο βαθμός αυτάρκειας από 87,56% το 1981 μειώνεται σε 76,99% το 2009. Με τη συνεχή βελτίωση της εκτροφής των ζώων, με την ορθολογιστική κατάρτιση και αξιοποίηση του σιτηρεσίου, η παραγωγικότητα των ζώων έχει ανέβει πάρα πολύ. Η Ελλάδα στο

σημείο αυτό κατέχει μια από τις τελευταίες θέσεις ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, με 1.800 κιλά κατά μέσο όρο περίπου. (Agrocapital)

1.5 ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Η νομαδική κτηνοτροφία είναι η πιο συνηθισμένη μορφή κτηνοτροφίας. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι δεν έχουν καμιά άλλη ασχολία από τη συντήρηση των κοπαδιών τους (πρόβατα ή γίδια). Το καλοκαίρι τα βόσκουν στα βουνά και το χειμώνα τα κατεβάζουν στις πεδιάδες (στα χειμαδιά) με ηπιότερο κλίμα. Μαζί με τα κοπάδια τους μετακινείται κι ολόκληρη η οικογένεια, γιατί οι νομάδες κτηνοτρόφοι δεν έχουν ούτε σπίτι δικό τους, για μόνιμη διαμονή, ούτε λιβάδια, ούτε χωράφια. Κατοικούν σε καλύβες – σκηνές – που φτιάχνουν οι ίδιοι και ζουν σε κάπως πρωτόγονη ζωή, μακριά από την κοινωνική ζωή και τον πολιτισμό. Τέτοια νομαδική κτηνοτροφία συναντάμε το καλοκαίρι στα βουνά της Στερεάς Ελλάδας, στην Πίνδο, στα Τζουμέρκα, στα Χάσια, στον Όλυμπο κλπ. και το χειμώνα τους βλέπουμε να κατεβαίνουν στην Κοπαΐδα, στις πεδιάδες του Αγρινίου και στις εκβολές του Αχελώου, στις πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.

Στη Θεσσαλία η μορφή αυτής της κτηνοτροφίας αποτέλεσε για πολλά χρόνια σημαντική πηγή πλούτου. Μεγάλα τσελιγκάτα νομάδων, κυρίως Σαρακατσάνων, διαχείμαζαν σε πεδινές περιοχές της Θεσσαλίας. Τα κοπάδια με εκατοντάδες χιλιάδες πρόβατα πέρναγαν από τον Νοέμβριο μέχρι τον Μάιο στις πλούσιες Θεσσαλικές πεδιάδες. Μάλιστα καθώς την περίοδο αυτή, λόγω των τοκετών των προβάτων, υπήρχε μεγάλη γαλακτοπαραγωγή, ο κύριος όγκος αυτής διοχετευόταν στην αγορά της Θεσσαλίας. Το ίδιο γινόταν και με το μαλλί των προβάτων, καθώς οι νομάδες πριν αναχωρήσουν για τα θέρετρα, περίπου γύρω στο Μάιο, κούρευαν τα πρόβατα. Έτσι, μεγάλες ποσότητες από αυτήν την παραγωγή κατανέμεται και πάλι στην Θεσσαλική αγορά. (Αρσενίου, 2005)

Η ζωή, όμως, αυτή των νομάδων είναι σκληρή κι ανυπόφορη. Σήμερα, όμως, που όλα έχουν αλλάξει μορφή και βαδίζουν όλο και πιο πολύ στο καλύτερο, άρχισε και η κτηνοτροφία του είδους αυτού, να χάνει τον παραδοσιακό νομαδικό χαρακτήρα, που ήθελε τον κτηνοτρόφο να μετακινείται συνέχεια μαζί με το κοπάδι και την οικογένειά του από βουνό σε βουνό και από κάμπο σε κάμπο χειμώνα και καλοκαίρι, να είναι δηλαδή μετακινούμενος νομάς χωρίς μια μόνιμη διαμονή και κατοικία. Εξαιτίας των σκληρών συνθηκών αυτής της ζωής, η μορφή της νομαδικής κτηνοτροφίας εγκαταλείπεται και όσοι παραμένουν στο κτηνοτροφικό επάγγελμα προτιμούν να εγκατασταθούν κάπου μόνιμα και να ασχοληθούν με την ημινομαδική μορφή της κτηνοτροφίας, που τους δίνει περισσότερες ανέσεις και ευκολίες και τους επιτρέπει να κοιμούνται τη νύχτα στο σπίτι τους, να ζουν κοινωνική και όχι μεμονωμένη ζωή.

Η νομαδική κτηνοτροφία υπήρξε, επί αιώνες, μια από τις κυριότερες δραστηριότητες των κατοίκων στην Ελλάδα. Ο νομαδικός τρόπος διαβίωσης συνίσταται στην ετήσια, κατακόρυφη μετακίνηση των αγροτικών ζώων μεταξύ προσδιοριζόμενων σημείων σε διακεκριμένα λιβάδια, για την εκμετάλλευση της

εποχικής αύξησης. Η χρήση των λιβαδιών, ως τόποι βόσκησης των αγροτικών ζώων και παραγωγής κτηνοτροφικών προϊόντων, δημιούργησε ιδιαίτερα τοπία με ψευδαλπικά οικοσυστήματα.

1. 6 ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΗΜΙΝΟΜΑΔΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Ο ημινομαδισμός μεγάλων αποστάσεων λειτουργεί σε ιδιαίτερο οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, όπως είναι τα μεγάλα κράτη ή οι αυτοκρατορίες. Έτσι, όσο υφίστατο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων και των Κυρατζήδων ήταν πολύ εύκολες γιατί δεν υπήρχαν σύνορα. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου}, όμως, αιώνα η μακράιωνη αντίθεση που σημάδευε τις σχέσεις ανάμεσα στους ορεσίβιους πληθυσμούς και την υπόλοιπη κοινωνία μεταβλήθηκε σε ανοικτή σύγκρουση. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Μικρασιατική Καταστροφή χάραχτηκαν τα όρια των κρατών στη βαλκανική χερσόνησο. Οι τοπικές κοινωνίες υπόκειντο σε μια συγκεντρωτική δομή, χάνοντας τη σχετική αυτονομία που απολάμβαναν στην παραπαίουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η προσπάθεια για κεντρικό έλεγχο και διεύθυνση της οικονομίας στην Ελλάδα επηρέασε την τοπική οικονομική διάρθρωση. Η δημιουργία εθνικών κρατών στα Βαλκάνια και η χάραξη συνόρων, παρεμπόδιζε τις ποιμενικές μετακινήσεις και ταυτόχρονα επιβλήθηκαν υψηλοί δασμοί στα σύνορα.

Η εγκατάλειψη της ημινομαδικής κτηνοτροφίας παρατηρήθηκε με την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, που ξεκίνησε το 1917 και αποσκοπούσε κυρίως στην κατάργηση του συστήματος των τσιφλικιών, την απαλλοτρίωση της γης και τη διανομή της στους αγρότες. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές στον γεωργικό τομέα είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην κτηνοτροφία. Την κατάργηση του τσιφλικιού στη Θεσσαλία ακολούθησε η παρακμή του τσελιγκάτου, αφού το τσιφλίκι λειτουργούσε πάντα σε μια σχέση συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης με τον κτηνοτροφικό σχηματισμό του τσελιγκάτου (Νιτσιάκος 1997). Οι βοσκήσιμες εκτάσεις των τσιφλικιών αποτελούσαν χωρικές ολότητες και ενοικιάζονταν σε ολόκληρα τσελιγκάτα. Ουσιαστικά, το μεγάλο πρόβλημα των ημινομάδων κτηνοτρόφων χρονολογείται από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους και κυρίως μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881, οπότε οι Βλάχοι της Πίνδου έχασαν τα χειμαδιά («Σαρακατσαναίοι», πρακτικά συνεδρίου, 1997).

Η διανομή της τσιφλικικής γης σε μικρούς κλήρους στους αγρότες, πολλές φορές και σε διαφορετικές τοποθεσίες, είχε σαν αποτέλεσμα τη διάσπαση της χωρικής ενότητας των γαιοκτησιών που επέτρεπε ελευθερία κινήσεων σε μεγάλα κοπάδια. Επίσης, η διανομή της γης συνοδεύτηκε από την εισαγωγή της εντατικής καλλιέργειας σε αντίθεση με την εντατική καλλιέργεια κυρίως σιτηρών που χαρακτήριζε το τσιφλίκι. Αυτό σήμαινε τη μείωση των χειμαδιών, καθώς όλο και περισσότερα τμήματα γης, που προηγουμένως χρησίμευαν ως βοσκότοποι μετατρέπονταν σε χωράφια, με αποτέλεσμα: α) την αύξηση των ενοικίων, β) την εξάλειψη επαρκών και κατάλληλων βοσκότοπων και γ) το διάβα των μεγάλων κοπαδιών αδύνατο, επειδή οι εντατικές καλλιέργειες εξαπλώθηκαν και κατά μήκος

των μεταναστευτικών πορειών. Συνέπεια των παραπάνω εξελίξεων ήταν ο ημινομαδικός ανθρώπινος και ζωικός πληθυσμός της χώρας να μειωθεί σημαντικά.

Το κράτος προσπάθησε με κάποια μέτρα να 'σώσει την ημινομαδική κτηνοτροφία' όχι μόνο γιατί ενδιαφερόταν για την τύχη των νομάδων αλλά γιατί ένας ζωτικός τομέας της εθνικής οικονομίας κινδύνευε, καθώς επίσης και γιατί ένα μέρος του φυσικού πλούτου της χώρας, οι ορεινές εκτάσεις, θα έμενε ανεκμετάλλευτος. Η εκμετάλλευση αυτών των περιοχών, μέσω της ημινομαδικής κτηνοτροφίας είχε ζωτική σημασία όχι μόνο από οικονομική αλλά και από κοινωνική και πολιτική άποψη, καθώς τέτοιες εκτάσεις αποτελούσαν ως επί το πλείστον παραμεθόριες περιοχές, των οποίων η κατοίκηση ήταν θέμα αναγκαιότητας για αμυντικούς, κοινωνικο-πολιτικούς και δημογραφικούς λόγους.

Τα μέτρα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα την ανεξαρτητοποίηση από τους τσελιγκάδες ενός σημαντικού αριθμού κτηνοτρόφων. Τα τσελιγκάτα άρχισαν να αντικαθίστανται από μορφές συνεταιρισμού, όπου πολλοί κτηνοτρόφοι της ίδιας ή παρόμοιας οικονομικής δυνατότητας εκμεταλλεύονταν από κοινού και στη βάση της ισοτιμίας και καθολικής συμμετοχής τα μέσα παραγωγής τους. Αυτή η μορφή συνεταιριστικού παραγωγικού σχηματισμού αποτέλεσε το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στο τσελιγκάτο και την ανεξάρτητη οικογενειακή, κτηνοτροφική παραγωγική μονάδα (Νιτσιάκος, 1995).

1. 7 Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΩΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ

Όσοι ασχοληθούν σοβαρά, θα δώσουν μόνοι τους λύση και δε θα έχουν την ανάγκη κάθε φορά, για να επιζησουν οι επιχειρήσεις τους, να τρέχουν προς το κράτος για βοήθεια, που τώρα έτσι κι αλλιώς δε μπορεί να ζητά αυξήσεις τιμών πώλησης, άτοκα δάνεια, μειώσεις κόστους ζωοτροφών, μειώσεις φορολογίας, επιδοτήσεις κ.τ.λ.

Πρακτικές οδηγίες για να μπορέσει κάποιος να κάνει μία εκτροφή ανταγωνιστική, πράγμα που λείπει από την κτηνοτροφία μας σήμερα, και να μην έχει ανάγκη την βοήθεια κανενός, ώστε να την μετατρέψει σε επιχείρηση. Στο πέρασμα των αιώνων η κτηνοτροφία ασκήθηκε από τον άνθρωπο για λόγους κυρίως διατροφικούς. Μερικές μόνο δεκαετίες πριν, η κτηνοτροφία στη χώρα μας, για όσους την ασκούσαν δεν ήταν παρά μία μοναδική διέξοδος επαγγελματική και βιοποριστική. Οι πρώτες μορφές οργανωμένης επιχειρηματικής δραστηριότητας στον τομέα φάνηκαν στη χώρα μας μετά το '60, κυρίως βοοειδών γαλακτοπαραγωγής και πάχυνσης. Αμέσως μετά η χοιροτροφία και η πτηνοτροφία κρεοπαραγωγής και αυγοπαραγωγής. Τα μικρά μηρυκαστικά, πρόβατα και γίδες μέχρι σχετικά πρόσφατα ήταν οργανωμένα εκστατικά και παραδοσιακά.

Σήμερα μεγάλο μέρος από αυτά, κυρίως προβάτων, εκτρέφονται σταβλισμένα εντατικά και επιχειρηματικά. Αυτό έχει να κάνει κυρίως με την ηλικία του απασχολούμενου, αλλά και με τους νεοεισερχόμενους στον κλάδο.

Η κατάσταση, όμως, είναι δραματική, διότι η κτηνοτροφία εγκαταλείπεται, η παραγωγή κρέατος και γαλακτικών προϊόντων έχει μειωθεί επικίνδυνα και οι εκμεταλλεύσεις έχουν έντονα προβλήματα βιωσιμότητας. Ακούγονται παντού φωνές διαμαρτυρίας για τις τιμές πώλησης, για το κόστος των ζωοτροφών, για τα καρτέλ, τις ελληνοποιήσεις, το ΦΠΑ, τις άδειες λειτουργίας, και πολλά άλλα.

Έχουν γίνει και γίνονται, συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε διάφορα μέρη της χώρας από πολλές οργανώσεις, όπως και παραστάσεις στα γραφεία των εκάστοτε Υπουργών κ.λπ., κάνοντας γνωστά τα αιτήματά τους. Για τα αιτήματα αυτά οι κτηνοτρόφοι απευθύνονται στο κράτος, ώστε το κράτος επιλύοντάς τα, να συμβάλλει στη καλύτερη κατάσταση των δεδομένων στην κτηνοτροφία και αυτό επαναλαμβάνεται, χρόνια τώρα, χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα. Το πρώτο που θα πρέπει να δει κάποιος που θέλει να γίνει κτηνοτρόφος είναι να μάθει με ποιο τρόπο θα επιλέξει το σωστό ζώο για να δραστηριοποιηθεί. Πρόβατο ή γίδα, αγελάδα γαλακτοπαραγωγής ή κρεοπαραγωγής ή μήπως εκτροφές πάχυνσης;

1. 8 ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΜΑΔΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΖΩΗ

Ο 20^{ος} αιώνας, ο αιώνας των μεγάλων ταχυτήτων και της κατάκτησης της σελήνης, ο αιώνας των ηλεκτρονικών υπολογιστών και της μεγάλης τεχνολογικής ανάπτυξης δεν ήταν δυνατόν να μην παρασύρει και αυτή την κατηγορία ανθρώπων για να επαληθευτεί για άλλη φορά το διαχρονικής ισχύος ρηθέν υπό του Ηρακλείτου, «τα πάντα ρει...».

Οι νομάδες που ξέραμε, τα γραφικά караβάνια και τα μεγάλα κοπάδια, οι «στράτες», τα βουνά και τα χειμαδιά, τα κονάκια και τα τσελιγκάτα, ανήκουν πια στο παρελθόν και αποτελούν για όσους πρόλαβαν και τα έζησαν μια νοσταλγική «νότα» στο διάβα της ζωής τους. Οι περισσότεροι από τους σημερινούς νέους ούτε που ξέρουν πως ήταν η νομαδική ζωή των πατεράδων τους, κι ύστερα από μερικές δεκαετίες η άλλη γενιά που θα έρθει ούτε καν θα υποψιάζεται πως οι παππούδες τους είχαν «πατρίδα» όλα τα βουνά της Ελλάδας, πως ήταν «φερέοικοι» και νομάδες.

Διασκορπίστηκαν σήμερα στα χωριά και στις πόλεις και ασχολούνται με όλα τα επαγγέλματα. Δεν υπάρχει τομέας σήμερα στον επαγγελματικό χώρο, στον οποίο να μην έχουν συμμετοχή. Το κτηνοτροφικό επάγγελμα, που ήταν το κύριο επάγγελμά τους κατά 100% μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το ακολουθεί η μειοψηφία. Ο σημερινός κτηνοτρόφος όμως, έχει τη σύγχρονη αγροτική του κατοικία από την οποία δεν λείπει ούτε ο ηλεκτροφωτισμός, ούτε η ύδρευση, ούτε το τηλέφωνο, ούτε η τηλεόραση, ούτε το ψυγείο.

Τα πρόβατα κατοικούν σε στάβλους – οικήματα μόνιμα και ζεστά. Έχουν όλοι τις αποθήκες και το αυτοκίνητό τους και εξασφαλισμένη ξηρή τροφή για τα ζώα τους, ώστε να μην εξαρτάται η επιβίωσή τους από τις εκάστοτε καιρικές συνθήκες. Τα προϊόντα τους πήραν αξία και η παραγωγή τους προστατεύεται από το κράτος. Όπως είναι φυσικό άλλαξε ο τρόπος ζωής τους, η ενδυμασία τους κ.α.

1. 9 ΣΥΝΟΨΗ ΠΡΩΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Παρατηρούμε, λοιπόν, σε αυτό το κεφάλαιο πως από τα πολύ παλιά χρόνια, οι βασικές ανάγκες διατροφής του ανθρώπου βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία. Η κτηνοτροφία θεωρούνταν πως ήταν η κύρια ενασχόληση όλων σχεδόν των ανθρώπων. Ο στόχος της κτηνοτροφίας ήταν διπλός. Από τη μια πλευρά, ο άνθρωπος δαμάζει και εξημερώνει τα ζώα θέτοντάς τα στη δούλεψή του, όπως για παράδειγμα τα άλογα, τα μουλάρια, τα βόδια κ.α. Από την άλλη, δαμάζει εξημερώνοντας ζώα, όπως το πρόβατο, η γίδα, οι κόττες κ.α., τα εκτρέφει για το κρέας τους ή τα παράγωγά τους (γάλα, τυρί, βούτυρο, αβγά κ.α.). Η Ελλάδα αξιοποιεί την κτηνοτροφία, η οποία συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπτυξη των κτηνοτροφικών προϊόντων τόσο εντός της χώρας, όσο και στο εξωτερικό. Χαρακτηριστικό είναι ότι σήμερα η σταβλισμένη κτηνοτροφία αναπτύσσεται και η νομαδική εγκαταλείπεται. Η κτηνοτροφία άρχισε να παίρνει τη μορφή της επιχείρησης, έχοντας και αυτή μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα. Στις μέρες μας, όμως, η κτηνοτροφία εγκαταλείπεται και η κατάσταση είναι δραματική. Παντού υπάρχει διαμαρτυρία και η παραγωγή έχει μειωθεί αρκετά.

Ο πρωτογενής τομέας στις μέρες μας περνά κρίση. Οι δοκιμασίες είναι αναρίθμητες. Η Ελλάδα είναι μια χώρα που βασίζεται στον πρωτογενή τομέα. Απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη και βελτίωση του ζωικού κεφαλαίου είναι οι κλιματολογικές συνθήκες και στη συνέχεια το οικονομικό. Ωστόσο, μπροστά στην ανάπτυξη στέκονται εμπόδιο φορείς, νόμοι και διάφορα άλλα που δεν φαντάζει ανθρώπινος νους. Ο κλάδος της κτηνοτροφίας κατατάγεται στους ελεύθερους επαγγελματίες. Τα νέα μέτρα – φόροι που προσδοκούν να εφαρμόσουν οι κυβερνήσεις βασίζονται στον κλάδο της αγροκτηνοτροφίας κυρίως. Η μακροχρόνια πορεία της κτηνοτροφίας και συγκεκριμένα της παραδοσιακής, τα τελευταία χρόνια ταλανίζεται τόσο από το κύμα του εκσυγχρονισμού όσο και από τα δυσβάσταχτα ολοένα και νέα φορολογικά μέτρα. Η τόσο ευλογημένη αυτή απασχόληση της κτηνοτροφίας, όπου μέσα σε χρόνους δύσκολους με πολέμους και κακουχίες άντεξε, τώρα έφτασε πάλι η ώρα να δοκιμαστεί. Οι νεότεροι δεν έχουν υπομονή, τα κουράγια των γερωνότερων μειώθηκαν. Με λίγα λόγια, «δεν υπάρχει μαγιά για να ξαναπιάσουν ψωμί».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΑ – ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΖΩΗ

2. 1 ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΖΩΗ

Νομάδες από πανάρχαια μήτρα κτηνοτρόφων, τσελιγκάδες, τσοπάνοι, προβαταραίοι, χωρίς δική τους γη και μόνιμη κατοικία, περπατάρηδες και κόσμος από λόγγα, αυτοί είναι οι Σαρακατσάνοι, υποταγμένοι από το επάγγελμά τους στο κλίμα, στη φύση και στις αντιθέσεις της που προκαλούν τον νομαδισμό, ζούνε στους κάμπους το χειμώνα και ανεβαίνουν στα βουνά το καλοκαίρι. Κάνουν πάντα την ίδια ζωή χάρις στα κοπάδια τους, τη μοναδική τους περιουσία. Σ' αυτά χρωστάνε την ύπαρξή τους και αποζούν αποκλειστικά από τα προϊόντα των κοπαδιών τους.

Η ζωή τους είναι ταξίδι, αδιάκοπη μετακίνηση, προς τις κατάλληλες βοσκές για τα ζώα που τρέφουν. Την άνοιξη, μόλις λιώσουν τα χιόνια, ανεβαίνουν με τα γυναικόπαιδα και τα κοπάδια τους, τη στάνη ολόκληρη, στα πιο ψηλά και κακοτράχαλα βουνά, στα οροπέδιά τους, στις λάκκες, στα ισιώματα, όπου τα πρόβατα, η γαϊδούρα, και τ' αλογομούλαρα, το βαλμαριό, βρίσκουν πλούσια χορτάρια για να καλοπεράσουν, να ξικαλουκιριάσουν στο ξικαλουκιριό. Και το φθινόπωρο, σαν αρχίσουν τα πρωτοβρόχια και το κρύο, που καταπονούν τα ζώα και αφανίζουν το γάλα τους, κατεβαίνουν στους κάμπους, για να ξεχ(ει)μαδιάσ(ου)ν στα χ(ει)μαδιά και να καλοθρεφτούν τα πράγματα. Οι παλαιότεροί τους είχαν μόνο πρόβατα – συνήθως μαύρα λά(γ)ια, που είναι τα πιο καλογάλαρα – και ποτέ γίδια, ή το πολύ πολύ πέντε ως είκοσι. Αλλά και τώρα ακόμη οι πιο αντιπροσωπευτικοί απ' αυτούς, οι βέροι Σαρακατσάνοι, οι γέροι τσοπάνοι, τρέφουνε πάντα πρόβατα και ελάχιστα γίδια. Ωστόσο, μ' όλο που σήμερα αναγκάζονται ν' αυξήσουν τα γίδια, τα έχουν πάντα σε μεγάλη καταφρόνια και συνήθως πάνω στα πρόβατα μετρούν τον τσέλιγκα, δηλαδή την περιουσιακή κατάσταση της στάνης του. Αποτελούν διάφορες πατριές, παρέες, μπουλούκια, επαγγελματικούς σχηματισμούς, με ελεύθερα συνεταιρισμένες οικογένειες, τα τσελιγκάτα.

Κάθε τσελιγκάτο ξεκινάει μονάχο του από τα χειμαδιά την άνοιξη, μετά του Αϊ – Γιώργη για τα βουνά, που αυτά θεωρούν πατρίδα τους. Στα μέσα ή στα τέλη του Μάη φτάνει στα ψηλώματα, όπου ξεκαλοκαιριάζει κι απ' όπου ξεκινάει πάλι μονάχο του για τα χαμηλώματα, πριν ή λίγο ύστερα από του Αϊ – Δημητρίου (26 Οκτωβρίου – 7 Νοεμβρίου).

2. 2 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ

Τσελιγκάτο είναι «η αναπτυγμένη κτηνοτροφική μονάδα, που είχε στα παλιά χρόνια ως βάση το κοπάδι μιας πλούσιας και ισχυρής οικογένειας με τα δικά της βοσκοτόπια και περιλάμβανε ακόμη διάφορους εξαρτημένους μικροκτηνοτρόφους ,

οι οποίοι βοσκούσαν τα ζώα τους μαζί με το κοπάδι ισχυρής οικογένειας και εργάζονταν κοντά της». (Γ. Μπαμπινιώτης, 2008) Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι ορεινοί κάτοικοι προτίμησαν την κτηνοτροφία ως προσφορότερη από τη γεωργία. Αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας υπήρξε η παρεμφερής ανάπτυξη βιοτεχνιών, που επεξεργάζονταν τα κτηνοτροφικά προϊόντα. Ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας, παρατηρείται η μετάβαση των κτηνοτρόφων από τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις στις οργανωμένες, που δε στηρίζονται σε σχέσεις αίματος, αλλά στο κοινό επαγγελματικό συμφέρον. Τότε εμφανίζεται το τσελιγκάτο, ως παραγωγικός συνεταιρισμός, με πυρήνα του τη διευρυμένη οικογένεια, οικονομικά εύρωστη, με σημαντικά κοπάδια στη διάθεσή της. Με αυτή την οικογένεια συνεταιρίζονται άλλες συζυγικές οικογένειες ή διευρυμένες με μικρότερες οικονομικές δυνατότητες που τις χαρακτηρίζουν οι μεταξύ τους σχέσεις συγγένειας.

2.3 ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Το ανθρώπινο δυναμικό του τσελιγκάτου επιμεριζόταν ιεραρχικά σε διάφορους ρόλους: Στην κορυφή βρισκόταν ο τσέλιγκας, ως επικεφαλής και υπεύθυνος για όλες τις δραστηριότητες του τσελιγκάτου. Εκπροσωπούσε το τσελιγκάτο έναντι τρίτων κλείνοντας συμφωνίες (ενοικίαση βοσκοτόπων, πώληση γάλακτος), ήταν υπόλογος στις Αρχές του κράτους, καθόριζε τα καθήκοντα των μελών, φρόντιζε για τη διαβίωσή τους είχε την αποκλειστική ευθύνη για την προμήθεια προϊόντων από την αγορά και την αρμοδιότητα για τις πιστωτικές λειτουργίες με τους σμίχτες και τους τσοπάνους. Πριν από κάθε μετακίνηση, ο τσέλιγκας μαζί με τους αρχηγούς των οικογενειών του τσελιγκάτου έκανε τους λογαριασμούς και μοίραζε τα κέρδη με κριτήριο τον αριθμό των ζώων που διέθετε ο καθένας. Από την πλευρά τους οι τσοπάνηδες έπαιρναν τη προσυμφωνημένη «ρόγα» (μισθό), με την προϋπόθεση πάντα ότι θα απέμενε ένα χρηματικό ποσό μετά από τον υπολογισμό των πιστώσεων που είχαν καταγραφεί στον προσωπικό τους λογαριασμό. Έπονταν οι σμίχτες, αρχηγοί των οικογενειών που κατείχαν καίριες θέσεις στην παραγωγική διαδικασία. Ακολουθούσαν τα μέλη των οικογενειών που συμμετείχαν σε διάφορες δραστηριότητες. Τελευταίος εργασιακός παράγοντας είναι οι τσοπάνηδες, ως έμμισθοι.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα νομαδικού βίου στον ελλαδικό χώρο αποτέλεσαν οι Σαρακατσάνοι και κάποιοι Βλαχόφωνοι. Οι πρώτοι επικέντρωσαν το επαγγελματικό τους ενδιαφέρον αποκλειστικά στην κτηνοτροφία, ενώ οι δεύτεροι ασχολήθηκαν περισσότερο με τη διαχείριση των κτηνοτροφικών προϊόντων, γεγονός που στη συνέχεια τους οδήγησε στη δημιουργία μιας εμπορευματικής τάξης. Στο τσελιγκάτο της νομαδικής και ημινομαδικής κτηνοτροφίας απαντάται ο συνεταιρισμός στην πρωτόγονη μορφή του. Παρόμοιους συνεταιρισμούς συναντάμε σε πολλές περιοχές της Ελλάδος, όπως οι σμίχτες, οι σερμπιές, τα μητάτα, τα παραδιάρικα και τα κοινάτα.

2. 4 ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η ανάγκη μετακίνησης των Σαρακατσάνων και ορισμένων Βλαχόφωνων (αυτών που είχαν υιοθετήσει το νομαδικό βίο) με όλα τα μέλη της οικογένειάς τους, σε μια κυκλική και επαναλαμβανόμενη διαδικασία, καθόριζε την κοινωνική τους οργάνωση και τους θεσμούς. Ιδιαίτερο γνώρισμα των νομαδικών αυτών κοινωνιών ήταν η συγγένεια, η οποία όριζε σε μεγάλο βαθμό την οργάνωση των ανθρώπων σε γένη και όχι η εντοπιότητα, όπως συνέβαινε στο μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Όμοια με τη διευρυμένη οικογένεια και τα μέλη του τσελιγκάτου ανέπτυσσαν μεταξύ τους πνεύμα αλληλεγγύης. Αναφέρεται ότι η ομαδική συσπείρωση οδήγησε στην καλλιέργεια συγκινητικών εθίμων αλληλοβοήθειας και συνεργασίας σε κοινοτικές, αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Με αυτόν τον τρόπο το τσελιγκάτο πήρε μορφή ομαδικής ζωής, που εξασφάλιζε, μέσω της συνεργασίας, την υπεράσπιση των συμμετεχόντων έχοντας στόχο το κοινό συμφέρον. Παράλληλα, υπήρξε ιεράρχηση, η διάταξη και το μέγεθος των καλυβών αποκαλύπτουν με σαφήνεια τις δομές των νομαδικών αυτών κοινωνιών. Ο τσέλιγκας, ως αρχηγός κατείχε τη μεγαλύτερη καλύβα. Μια μικρή ομάδα καλυβών ανήκε στις εκτεταμένες οικογένειες, ενώ οι συζυγικές οικογένειες διέμεναν στις απομονωμένες καλύβες. (Γ. Μποτός, 1982)

2. 5 ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ

Δέκα, είκοσι και συχνά τριάντα οικογένειες «σμίγουν» τα κοπάδια τους σε ένα ποιμνιο κοινό, στο τσελιγκάτο, όπως επικράτησε να ονομάζεται. Το «σμίξιμο» αφορά συνεργασία για από κοινού συντήρηση των ζώων και από κοινού παραγωγή κτηνοτροφικών ειδών. Η συνεργασία διαρκεί όσο θέλουν τα μέλη του τσελιγκάτου και διαλύεται, επίσης, όταν θέλουν αυτά. Κάθε κτηνοτρόφος μπορεί να μπαίνει σε όποιο τσελιγκάτο θέλει και επίσης να φεύγει από αυτό όταν ο ίδιος θέλει. Μόνο που η αποχώρηση από το τσελιγκάτο γίνεται δύο φορές το χρόνο σε ορισμένη εποχή, δηλαδή μια την άνοιξη με το τέλος της χειμερινής περιόδου και άλλη το φθινόπωρο με την λήξη της καλοκαιρινής.

Κάθε κτηνοτροφική οικογένεια που μετέχει σε τσελιγκάτο, διατηρεί όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας στα πρόβατά της. Και για να τα ξεχωρίζει από τα άλλα τα «σημαδεύει» με μαχαίρι στο αυτί. Οι ιδιοκτήτες κοπαδιών κάθε τσελιγκάτου ανήκουν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τον αριθμό προβάτων τους. Όποιος έχει τα περισσότερα γίνεται τσέλιγκας. Κατά κανόνα κάθε τσέλιγκας διαθέτει περισσότερα από 500 πρόβατα. Μερικές φορές όμως γινόταν τσέλιγκας και όποιος επεδείκνυε ικανότητα και ας μην είχε τα περισσότερα από τους άλλους.

Η διαφορά στην ιδιοκτησία των προβάτων δεν δημιουργεί διακρίσεις ή και δικαιώματα. Αλλά όλοι εξίσου μετέχουν σε όλες τις δουλειές: στη φύλαξη του κοπαδιού, στη βόσκηση, το άρμεγμα, την τυροκόμηση, το κούρεμα και γενικά την

περιποίηση των ζώων. Επιπλέον, στις δουλειές αυτές βοηθούσαν και τα μέλη των οικογενειών. Όμως, για όλες αυτές τις εργασίες δεν πληρωνόταν κανένας.

Κάθε τσελιγκάτο είχε και έναν αρχηγό, τον τσέλιγκα. Αυτός έχει τα περισσότερα πρόβατα και κατά κανόνα ήταν ο ικανότερος. Ο τσέλιγκας διοικεί το τσελιγκάτο. Μεταβαίνει σε πόλεις ή χωριά, όπου διαπραγματεύεται την ενοικίαση των βοσκών, την προμήθεια ζωοτροφών, την πώληση αρνιών, μαλλιών, τυριού και άλλων προϊόντων για λογαριασμό όλου του τσελιγκάτου που το εκπροσωπεί σε όλες τις περιπτώσεις. Μπορεί να αποφασίζει μόνος του για κάθε τι που αφορά το τσελιγκάτο. Και η απόφασή του είναι νόμος για όλους τους άλλους που πρέπει να την εκτελούν με προθυμία και έχουν υποχρέωση να τον υπακούν. Όμως, ο τσέλιγκας συζητά με τους σμιχτές και με τα άλλα μέλη της ομάδας για τα ζητήματα του τσελιγκάτου και από κοινού αποφασίζουν. Έτσι, από την μια πλευρά στο τσελιγκάτο ισχύει η αρχή ενός ανδρός και από την άλλη χρησιμοποιείται και η συλλογικότητα ενώ στους κόλπους του πρέπει να επικρατεί ομόνοια.

Η τύχη του τσελιγκάτου συνδέεται με την προσωπικότητα και το δυναμισμό του τσέλιγκα. Η ανικανότητα στη διοίκηση θα φέρει γκρίνια και αργά ή γρήγορα θα το διαλύσει. Οι δυσαρεστημένοι στην περίπτωση αυτή αποχωρούν με την λήξη της περιόδου και είτε εντάσσονται σε άλλο, είτε κάποιος δυναμικός από τους σμίχτες αναλαμβάνει πρωτοβουλία και συγκροτεί καινούριο υπό την αρχηγία του.

Σε κάθε περιοχή υπήρχαν πάντα φημισμένοι τσελιγκάδες για τα ηγετικά προσόντα τους, τον δυναμισμό τους και την αρχοντιά τους.

Όλες οι προμήθειες και όλες οι πωλήσεις γινόταν από κοινού. Οι βοσκότοποι νοικιάζονταν για όλο το τσελιγκάτο, όπως και η αγορά ζωοτροφών γινόταν για όλο τσελιγκάτο. Το γάλα, το τυρί, το βούτυρο, τα αρνιά, τα μαλλιά, όλα όσα παράγει το τσελιγκάτο πωλούνται πάλι από κοινού. Ούτε επίσημα λογιστικά βιβλία τηρεί το τσελιγκάτο, ούτε υπάρχει λογιστής.

Ο τσέλιγκας μετά από κάθε αγοραπωλησία ενημέρωνε τα άλλα μέλη του τσελιγκάτου και κάθε σμίχτης και κάθε τσοπάνος σημείωνε στο «δεφτέρι» την πράξη, τις τιμές και ό, τι άλλο χρειάζεται για τον λογαριασμό. Το δεφτέρι ήταν ένα μικρό τετραδιάκι όπου γράφανε τα έσοδα και τα έξοδα.

Δύο φορές το χρόνο γινόταν εκκαθάριση λογαριασμών. Η πρώτη εκκαθάριση γινόταν τον Μάιο με την λήξη της χειμερινής περιόδου, πριν το τσελιγκάτο αναχωρήσει για τα βουνά. Η δεύτερη γινόταν τον Οκτώβριο με την λήξη της καλοκαιρινής περιόδου, πριν το τσελιγκάτο κατέβει στα χειμαδιά στους κάμπους. Η εκκαθάριση γίνεται κάπως έτσι: βάζουν κάτω τα δεφτέρια τους και αρχίζουν αναλυτικά τον λογαριασμό για κάθε αγορά ή πώληση. Μετά τη συμφωνία των λογαριασμών το πλεόνασμα που θα προκύψει μοιράζεται στον καθένα ανάλογα με τον αριθμό των ζώων του. Μόνο στον τσέλιγκα θα δοθούν επιπλέον και οι δαπάνες παραστάσεώς του.

Ουσιαστικά το τσελιγκάτο αποτελεί ένα άτυπο συνεταιρισμό με βάση την πατριά και την πατριαρχία. Ευνόητο ότι το σύστημα παραγωγικής συνεργασίας μερικών δεκάδων κτηνοτρόφων, διαφορετικής δυναμικότητας καθένας, στηρίζεται στην «καλή πίστη» όλων και ιδιαίτερα στην τιμιότητα του τσελιγκα. Αυτός κάνει όλες τις διαπραγματεύσεις για αγορές και για πωλήσεις, αυτός κλείνει συμφωνίες, ζυγίζει τα είδη και γενικά αυτός ενεργεί όλες τις πράξεις, για λογαριασμό του τσελιγκάτου.

Το γενικότερο, λοιπόν, συμπέρασμα είναι ότι, όταν η επίδοση στην κτηνοτροφική παραγωγή έφθασε σε ένα σημείο αναπτύξεως, επέβαλε την ομαδική μορφή εκμεταλλεύσεως προς αντιμετώπιση όλων εκείνων των ζητημάτων που ανέκυπταν από την περιποίηση των προβάτων και την κατεργασία ή την διάθεση των προϊόντων τους. Στην περίπτωση αυτή, οι κτηνοτρόφοι επινόησαν μια ειδική μορφή κοινοπραξίας, το τσελιγκάτο. Η κοινοπραξία αυτή δεν εντοπιζόταν σε κτηνοτρόφους ίσης δυναμικότητας. Και αυτό από ανάγκη. Κοινοπραξία μεγαλοκτηνοτρόφων είναι απραγματοποίητη, γιατί προκαλεί έλλειψη των άλλων αναγκαίων εργατικών χεριών που είναι αδύνατο να εξευρεθούν σε εποχή όπου ακόμη δεν έχει δημιουργηθεί ο μισθωτός. (Αρσενίου 1972, Δαμιανάκος, Αικατερινίδης 2002)

2. 6 ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ

Το τσελιγκάτο δεν άλλαξε από άποψη δομής και παρά το κύλισμα αιώνων, διατήρησε τις βασικές αρχές κοινοπραξίας των μελών του. Όμως πέρασε και αυτό από ορισμένα στάδια. Στην πρώτη φάση του αποτελεί μία ένωση «κλειστής οικονομίας». Οι οικογένειες που το αποτελούν επιδιώκουν απλώς τη συντήρησή τους με την κοινή παραγωγή τους. Από το κρέας και το γάλα εξασφαλίζουν τις τροφές και από τα μαλλιά τα είδη ρουχισμού. Έτσι, δεν έχουν ανάγκη από άλλο τίποτα και ζουν αποκλειστικά με όσα παράγουν. Σε αυτό το στάδιο δεν υπάρχουν πωλήσεις και αγορές και η τήρηση λογαριασμών με την εκκαθάριση είναι απλή. Αργότερα με την ανάπτυξη των καλλιεργειών και των συναλλαγών, τα τσελιγκάτα διέθεταν μια μικρή ποσότητα από τα προϊόντα τους, να τα ανταλλάσσουν και να παίρνουν λίγο σιτάρι για ψωμί, λίγα όσπρια ή άλλα είδη που δεν παράγουν, όπως το λάδι, το κρασί κ.α.

Σε αμφότερα τα στάδια κάθε οικογένεια κτηνοτρόφου από την παραγωγή, χρησιμοποιεί ένα μόνο μέρος για τις ανάγκες της. Και αποταμιεύει τα περισσεύματα. Η αποταμίευση γίνεται κυρίως με τη διατήρηση όλων σχεδόν των θηλυκών προβάτων που με το πέρασμα του χρόνου, συντελούν στην αύξηση του κοπαδιού κάθε οικογένειας και παράλληλα και στην αύξηση της δυναμικότητας του τσελιγκάτου. Η αποταμίευση αυτή αποτελούσε ένα είδος μέριμνας για να αντικατασταθούν ανώδυνα αμέσως όσα πρόβατα ψοφούσαν, είτε από κρύο τον χειμώνα, ιδίως όταν αυτός ήταν βαρύς, είτε από αρρώστιες που παλαιότερα χωρίς φάρμακα αποτελούσαν επί αιώνες μάλιστα της κτηνοτροφίας. Υπήρξαν περιπτώσεις απώλειας εκατοντάδων προβάτων σε μια και μόνο νύχτα, ενώ αναφέρονται και σπανιότερες κατά τις οποίες τσελιγκάδες έχασαν όλα τους τα πρόβατα στην ίδια νύχτα και έμειναν μόνο με την γκλίτσα. Η αποταμίευση, λοιπόν, σε προβατίνες αποτελούσε απαραίτητη οικονομική αρχή για

κάθε μέλος τσελιγκάτου που το ιδανικό του ήταν να αξιωθεί να αποκτήσει «χίλια μαύρα πρόβατα και χίλια άσπρα». Φυσικά η αύξηση αυτή είναι περιορισμένη και βραδεία.

Στην περίοδο αυτή η πλειοψηφία των κατοίκων της Ελλάδας επιδίδεται στην γεωργία στην οποία κυριαρχεί η κλειστή οικονομία. Και κάθε οικογένεια γεωργική φροντίζει να καλύπτει τις ανάγκες της, με είδη που παράγει μόνη της, με συνέπεια η ζήτηση από κτηνοτροφικά να είναι περιορισμένη από λίγους σχετικά κατοίκους πόλεων. Όταν αργότερα οι πόλεις αναπτύσσονται και πληθαίνουν οι αστικοί πληθυσμοί που έχουν ανάγκη από κτηνοτροφικά, προκαλείται ζήτηση από αυτά και αυτόματα δημιουργούνται και για την κτηνοτροφία κίνητρα να αυξήσει την παραγωγή. Στην περίοδο αυτή τα τσελιγκάτα, βρίσκοντας διέξοδο για τα προϊόντα τους, παράγουν και για να πωλούν. Και αυξάνουν την δυναμικότητά τους στον ανώτερο βαθμό προς όφελος και των νομάδων και της εθνικής οικονομίας. Τα τσελιγκάτα, τώρα, καλύπτουν τον κύριο όγκο των αναγκών της χώρας σε κρέατα και γαλακτερά για τη διατροφή του πληθυσμού και σε μαλλιά για ρουχισμό, με συνέπεια να υποβοηθάτε η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας χωρίς να προκαλείται αιμορραγία συναλλάγματος για εισαγωγή κτηνοτροφικών ειδών από άλλες χώρες. (vlahoi.net)

2. 7 ΤΟ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ

Ο θεσμός του τσελιγκάτου έκανε την εμφάνισή του στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και έσβησε περίπου στα τέλη του 1960. Ο θεσμός αυτός αποτέλεσε μια σημαντική δομή οργάνωσης της κτηνοτροφίας και της αποτελεσματικής αυτοδιαχείρισης των βοσκοτόπων με μακρά ιστορία και σημαντική παρουσία για την παραγωγική δομή και την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (Αρσενίου 1972, Αικατερινίδης 2002). Ως θεσμός είχε πολλά κοινά στοιχεία με τους σύγχρονους οικονομικούς συνεταιρισμούς και η οργάνωσή του βασιζόταν στην αρχή της συλλογικής οργάνωσης και δράσης. Αποτελούνταν από μια σχετικά ομοιογενή κοινωνικά ομάδα κτηνοτρόφων, οι οποίοι ένωναν το κτηνοτροφικό τους κεφάλαιο σε ένα πλαίσιο κοινής διαχείρισης του κοπαδιού και της διαθέσιμης βοσκήσιμης γης. (Αρσενίου 1972, Νιτσιάκος 1995, Δαμιανάκος 2002, Ασδραχάς 2003)

Η εμφάνιση του θεσμού αυτού και η μετάβαση της κτηνοτροφικής παραγωγής σε αυτήν την μορφή οργάνωσης είχε τη βάση στην έλλειψη διαθέσιμων βοσκοτόπων και εργατικών χεριών, στην ανάγκη για συνεργασία, άμυνα και συλλογική αντιμετώπιση των προβλημάτων της κτηνοτροφίας, και στην απουσία χρηματοδότησης των μικρών κτηνοτρόφων (Αρσενίου 1972). Για να διατηρηθούν οι βοσκότοποι που αποτελούσαν τη βάση της παραγωγικής δομής του τσελιγκάτου και της κτηνοτροφίας γενικότερα, τα μέλη ανέπτυξαν μια σειρά συλλογικών θεσμικών ρυθμίσεων και κανόνων που απέτρεπαν την ελεύθερη πρόσβαση από μη εξουσιοδοτημένα άτομα και διασφάλιζαν την αποτελεσματική χρήση και οικειοποίηση του πόρου. Ερευνητές επισημαίνουν ότι

το τσελιγκάτο προήγαγε την αποτελεσματική βόσκηση και την οικειοποίηση των βοσκοτόπων με τρόπο ολοκληρωμένο και αποτελεσματικό. Ο Παπαναστάσης (2003) χαρακτηριστικά αναφέρει ότι όσο υπήρχε το καθεστώς του τσελιγκάτου δεν είχε σημειωθεί καμιά περίπτωση υποβάθμισης των πόρων αυτών. Στη βάση της άμεσης εξάρτησης των χρηστών από τον πόρο, οι πρώτοι ανέπτυξαν μια σειρά άτυπων θεσμικών ρυθμίσεων και κανόνων, επιτυγχάνοντας αποτελεσματικό έλεγχο στην πρόσβαση και τη χρήση και προστατεύοντας έτσι τον πόρο από την τραγωδία και την καταστροφή.

Από τη διερεύνηση της βιβλιογραφίας προκύπτει ότι ο θεσμός αυτός πληρούσε τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης και επιτυχούς διαχείρισης. Βασικό παράγοντα της μακροβιότητας του θεσμού αποτέλεσε η σαφώς καθορισμένη και συμπαγής ομάδα χρηστών, αφού κάποιος που δεν είχε ενταχθεί σε αυτή δεν μπορούσε να εκμεταλλευτεί τον πόρο είτε μόνος του είτε από κοινού με τα μέλη του τσελιγκάτου. Δηλαδή, κανείς εκτός ομάδας δεν είχε οποιοδήποτε δικαίωμα στον βοσκότοπο του τσελιγκάτου. Επιπροσθέτως, ο μικρός αριθμός της ομάδας χρηστών διευκόλυνε τη συνεργασία και τον εντοπισμό πιθανής παραβατικής συμπεριφοράς.

Η ομάδα του τσελιγκάτου συνήθως περιλάμβανε τον τσέλιγκα, τρεις ή και περισσότερους σμίχτες, και οχτώ μέχρι δέκα βοσκούς (Αρσενίου 1972), οι οποίοι όριζαν ομάδες παρακολούθησης, ελέγχου και επιβολής κυρώσεων (υπό μορφή χειροδικίας πολλές φορές) κατά των ξένων εισβολέων στη γη. Η ανάπτυξη της δυναμικότητας του τσελιγκάτου δεν ήταν απεριόριστη. Ο συνολικός αριθμός των ζώων που διατηρούσαν, και άρα και η συνολική παραγωγικότητα του τσελιγκάτου, μπορούσε να αυξηθεί μέχρι ενός ορίου, το οποίο ανταποκρινόταν στη βοσκοϊκανότητα των βοσκοτόπων. Έτσι, τα τσελιγκάτα είχαν κίνητρα να θεσπίσουν λειτουργικούς κανόνες προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες αλόγιστης χρήσης, να συντηρήσουν τον πόρο, και να βελτιώσουν τη φέρουσα ικανότητά του (την πρώτη ύλη τους) ώστε να επιτύχουν το ανώτερο σημείο ανάπτυξής τους (Αρσενίου 1972).

Η περιορισμένη βλάστηση και βοσκοϊκανότητα του πόρου, ο μεγάλος βαθμός εξάρτησης των μελών του, τόσο βραχυχρόνια όσο και μακροχρόνια λόγω αδυναμίας εύρεσης διαφορετικής απασχόλησης (ή χρηματοδότησης), αποτέλεσαν ικανές συνθήκες για την ορθή διαχείρισή του. Έτσι, διαμορφώθηκε (πιθανά μέσα από συνεχείς δοκιμές τύπου *trialanderror*) ένα άριστο επίπεδο εκμετάλλευσης και θεσμών που διασφάλιζε την ορθή ρύθμιση της χρήσης και την αποφυγή καταστάσεων «τραγωδίας» (κάτι που δεν συμβαίνει σήμερα). Οι τεχνικές βόσκησης που χρησιμοποιούνταν από τα τσελιγκάτα προστάτευαν και ταυτόχρονα αύξαναν την αποδοτικότητα των βοσκοτόπων, βελτιώνοντας τις οικονομίες κλίμακας και ελαχιστοποιώντας τα έξοδα.

Συγκεκριμένα, το σύνολο των ζώων χωριζόταν σε μικρότερα κοπάδια, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους (δηλαδή την ηλικία τους, τη φυσική τους κατάσταση κλπ), και επιλεγόταν ειδικά για κάθε κοπάδι ένα συγκεκριμένο τμήμα του βοσκότοπου. Ο

διαχωρισμός αυτός των βοσκοτόπων σε τμήματα, στα οποία έβοσκαν ορισμένα κοπάδια ανάλογα με την ποσότητα και ιδιαίτερα την ποιότητα της βοσκήσιμης ύλης, διαφύλαξε τους βοσκοτόπους από την υποβάθμιση (Πετμεζάς 2003).

Επίσης, η ύπαρξη κατάλληλης ηγεσίας με σεβασμό στη γνώση και τη συμμετοχή των χρηστών σαφώς υπήρξε σημαντικό στοιχείο της επιτυχίας του τσελιγκάτου. Το γενικό πρόσταγμα κατανομής των κοπαδιών στο χώρο των βοσκοτόπων το είχε ο τσελιγκας, συνήθως μετά από συζήτηση και σε συμφωνία με τα υπόλοιπα μέλη, των οποίων η γνώμη ήταν σεβαστή και στηρίζονταν σε πολύ καλή γνώση της οικολογίας και των παραγωγικών δυνατοτήτων της περιοχής. Για παράδειγμα, ποτέ δεν θα επιτρεπόταν η βόσκηση σε ένα βοσκότοπο, αν η βλάστηση δεν είχε ακόμα ετοιμαστεί και αναπτυχθεί σε σημείο ώστε να μην προκληθούν ανεπανόρθωτες ζημιές (Παπαναστάσης 2003). Ακόμα, το γεγονός ότι τα ίδια μέλη της ομάδας ήταν η βασική μονάδα λήψης των αποφάσεων, αποφασίζοντας από κοινού για όλα τα σημαντικά θέματα στη διαχείριση του πόρου, φανερώνει έναν αξιοσημείωτο βαθμό ευελιξίας και αυτονομίας αλλά και ευκολίας στην επιβολή κανόνων (Αρσενίου 1972). Επιπλέον, η λειτουργία του θεσμού του τσελιγκάτου σε σχεδόν κλειστό σύστημα είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη ελάχιστων σχέσεων με την εκχρηματισμένη οικονομία. Έχοντας πλήρη αυτάρκεια ως προς τα κτηνοτροφικά προϊόντα, το τσελιγκάτο προμηθευόταν τα υπόλοιπα αναγκαία αγαθά από τους χωρικούς των περιχώρων στη βάση της ανταλλαγής ειδών.

Η ομάδα, λοιπόν, είχε χαμηλό επίπεδο συνάρθρωσης με τις εξωτερικές αγορές και μπορούσε να συνεχίζει να υπάρχει ακόμα και χωρίς την εξωτερική οικονομία (Δαμιανάκος 2002). Η ομογένεια των μελών του τσελιγκάτου (καθ' ότι είχαν ίδια εθνικότητα, θρησκεία, γλώσσα, αντιλήψεις, αξίες), η ύπαρξη στενών κοινωνικών σχέσεων και συγγενικών δεσμών συντέλεσε στην ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ τους και στη δημιουργία μιας σχέσης αλληλεξάρτησης, που εξασφάλιζε την επιβίωση αυτού του θεσμού για μια τόσο μακρά χρονική περίοδο. (Νιτσιάκος 1995)

Ένας ακόμα παράγοντας, ο οποίος αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών και πληρείται στην περίπτωση του τσελιγκάτου είναι αυτός της επικάλυψης μεταξύ της περιοχής κατοικίας της ομάδας των χρηστών και της θέσης του πόρου. Συγκεκριμένα, οι χρήστες έμεναν σε τετράπλευρες καλύβες κοντά στους βοσκότοπους, τις οποίες κατασκεύαζαν οι ίδιοι. Έτσι, κάθε ομάδα συγκροτούσε με τις καλύβες της ένα πραγματικό συνοικισμό σε πλήρη αρμονία με τον πόρο (Αρσενίου 1972).

Από το παράδειγμα του τσελιγκάτου αντιλαμβανόμαστε ότι υπάρχουν και στην Ελλάδα θεσμοί αυτοδιαχείρισης των κοινών που έχουν επιβιώσει για μακρά χρονικά διαστήματα από ομάδες ατόμων που κατάφεραν να θεσπίσουν κανόνες προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες αλόγιστης χρήσης και να προστατεύσουν τον πόρο. Συνολικά εκτιμούμε ότι το τσελιγκάτο ως θεσμός αυτοδιαχείρισης των κοινών βοσκοτόπων μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιτυχημένος.

Η παρακμή του τσελιγκάτου άρχισε με την ίδρυση των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια (Βαλκανικοί Πόλεμοι, 1912-1913), όπου περιορίστηκαν οι μετακινήσεις μεγάλων κοπαδιών. Καίριο χτύπημα υπήρξε η αγροτική μεταρρύθμιση (1917) με την κατάργηση των τσιφλικιών και την διανομή της τσιφλικικής γης σε πολλούς μικρούς ιδιοκτήτες, αυξάνοντας σημαντικά τα συναλλακτικά κόστη (transaction costs) στην ενοικίαση των βοσκοτόπων και μειώνοντας τη διαθέσιμη βοσκήσιμη γη. Περαιτέρω κατάτμηση και ιδιωτικοποίηση της γεωργικής γης (και συνεπώς μείωση της διαθέσιμης γης για βόσκηση) επήλθε μετά το 1922, με την εγκατάσταση και αποκατάσταση (διανομή δημόσιας γης) των προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Σε μια προσπάθεια διατήρησης της παραγωγικής μονάδας του τσελιγκάτου, η ελληνική πολιτεία παρείχε μια σειρά από μέτρα στήριξης (πιστωτικές παροχές από το κράτος), αλλά οι ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές και αλλαγές στο παραγωγικό πρότυπο της χώρας (εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση κλπ) οδήγησαν αργά αλλά σταθερά στην εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας και την κατάλυση του θεσμού (Νιτσιάκος 1995, Ζουμπουλάκης 2005, Τσακανίκα και Ισπικούδης 2006).

2. 8 Η ΑΚΜΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ

Στην περίοδο αυτή η ανάπτυξη της δυναμικότητας του τσελιγκάτου δεν είναι απεριόριστη. Ο αριθμός των προβάτων καθενός είναι αδύνατο να αυξηθεί πέρα από ένα όριο που θέτουν οι βοσκότοποι. Έτσι, τα τσελιγκάτα παράγοντας για να πουλούν διευρύνουν με όλα τους τα μέσα τους βοσκοτόπους όσο μπορούν, σε βάρος φυσικά του δάσους, φθάνουν σε ένα ανώτερο σημείο αναπτύξεως και μπαίνουν σε στασιμότητα. Ταυτόχρονα έχει επέλθει και μια άλλη ουσιώδης αλλαγή. Με τη δημιουργία κράτους ελληνικού γενικεύεται και για τα τσελιγκάτα η συναλλαγή σε χρήμα. Τώρα, κάθε νομάς κτηνοτρόφος παίρνει την εκκαθάριση σε χρήμα και όλο το πλεόνασμά του το αποταμιεύει σε χαρτονομίσματα μέσα στο «ταγάρι» του.

Η συσσώρευση χρημάτων τους παρακινεί να τα επενδύσουν και αρχίζουν να αγοράζουν από κοινού, για το τσελιγκάτο τους, βοσκότοπους, κυρίως χειμερινούς, γιατί πολλοί από αυτούς είναι ιδιόκτητοι ή προέρχονται από τσιφλίκια – οι ορεινοί ή καλοκαιρινοί ανήκουν κυρίως στο δημόσιο και τις κοινότητες και δεν πωλούνται. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα τσελιγκάτα π.χ. στην Θεσσαλία είχαν αποκτήσει με αυτόν τον τρόπο ιδιότητα χειμερινά λιβάδια, εκτάσεως χιλιάδων στρεμμάτων μερικά.

Σε πολλούς γεννάται το ερώτημα: ποια ήταν η δύναμη που τους συγκρατούσε να ζουν, αιώνες και αιώνες, σε καλύβες, νομαδικά, μακριά από τον κόσμο; Η απάντηση είναι απλή: ο τρόπος ζωής των άλλων κατοίκων της υπαίθρου, σε όλες τις εποχές, εκτός βέβαια από την δική μας. Από πρώτη όψη τούτο φαίνεται κάπως περίεργο, όμως, μια βαθύτερη εξέταση του παρελθόντος το αποδεικνύει. Οι άλλοι κάτοικοι της ελληνικής υπαίθρου, ζουν μόνιμα σε χωριά, αλλά μένουν δούλοι των γαιοκτημόνων, τσαλαβουτούν στις λάσπες τον χειμώνα και ψήνονται από την ελονοσία και τις ζέστες του καλοκαιριού στον κάμπο. Μοχθούν με τις καλλιέργειες, αλλά από όσα παράγουν

δεν είναι τίποτα δικό τους και τρέφονται με λαχανικά και νεροζούμια, ό, τι έχει την ευχαρίστηση να τους αφήνει ο «αφέντης». Ο Σαρακατσάνος και ο Βλάχος, αντίθετα είναι ελεύθεροι μέσα στην ομάδα τους. Και ο πιο φτωχός έχει δικά του πρόβατα και από αυτά παίρνει γάλα, κρέας, τυρί, τις πιο πλούσιες τροφές. Το καλοκαίρι ανεβαίνει σε δροσερά βουνά και τον χειμώνα μένει σε χαμηλώματα. Ο δουλοπάροικος, ακόμη και ο ελεύθερος αγρότης των αρχών του εικοστού αιώνα, μένει σε ανήλιο δωμάτιο με όλη του την οικογένεια. Ο Σαρακατσάνος στήνει όσες καλύβες θέλει και επειδή στο σαρακατσάνικο συννοικισμό δεν διατηρούνται ζώα, επικρατεί πάντα καθαριότητα.

Εκτός από αυτά, είναι και η ελευθερία. Ο χωριάτης μένει σκλάβος του κάμπου και δυναστεύεται από όλους τους κατακτητές. Ο Σαρακατσάνος και ο Βλάχος, ζούσαν παράμερα, καθώς μετακινούνταν νομαδικά, έχουν κάποιο είδος ανεξαρτησίας που το διατήρησαν ακόμη και στην πρόσφατη κατάκτηση της χώρας μας το 1941-44. Και σε όλες τις δύσκολες στιγμές της πατρίδας μας, τα τσελιγκάτα, με την ελευθερία στις μετακινήσεις τους και την αποφυγή ελέγχων στην παραγωγή, γίνονται στηρίγματα της κλεφτουριάς. Το φιλελεύθερο πνεύμα τους, οι Σαρακατσάνοι και οι Βλάχοι το μετέφεραν και στα χωριά της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Πίνδου, όπου εγκαταστάθηκαν με τον καιρό.

2. 9 Η ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ

Τα πρώτα συμπτώματα αποσυνδέσεως της νομαδικής ζωής αρχίζουν να εμφανίζονται από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, ιδίως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τους Τούρκους, το 1881. Από τότε μερικοί Βλάχοι τσελιγκάδες, οι πιο δυναμικοί, εγκαθίστανται χειμώνα – καλοκαίρι μέσα στις πόλεις με τις οικογένειές τους. Με τον καιρό τους ακολουθούν και μερικοί σμίχτες πλούσιοι. Τα παιδιά όλων αυτών στρέφονται προς τα γράμματα, την πολιτική και την επιχειρηματική δραστηριότητα, με συνέπεια το δυναμικότερο κομμάτι των Βλάχων να στρέφεται προς τον αστικό τρόπο ζωής και να παραμελεί τα πρόβατα με τα τσελιγκάτα. Η διαρροή αυτή συνεχίζεται για πολλά χρόνια. Και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο γίνεται πιο έντονη.

Η απαλλοτρίωση με την αποκατάσταση των ακτημόνων στην Θεσσαλία μετά το 1924, αφαίρεσαν από τα τσελιγκάτα σημαντικές εκτάσεις και περιόρισαν, ενώ οι νέες δραστηριότητες που αρχίζουν να αναπτύσσονται στην χώρα μας, προσελκύουν και άλλους. Και τα τσελιγκάτα συνεχώς εξασθενίζουν.

Τα πρώτα συμπτώματα εγκαταλείψεως της νομαδικής ζωής εμφανίζονται μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και προκαλούνται κυρίως από το χρήμα. Από το 1925 μερικοί τσελιγκάδες ή σμίχτες δυναμικοί με τις αποταμιεύσεις τους σε χρήμα, χρήμα που όμως αδυνατούσαν να το αξιοποιήσουν παραγωγικά, αποκτούν την ευχέρεια και εγκαθιστούν τις οικογένειές τους σε πόλεις. Άλλοι παρακινούνται να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο και να σπουδάσουν με αποτέλεσμα να προκληθεί, ανεπαίσθητα, μια διαρροή, που οδήγησε σε κάποια εξασθένιση του τσελιγκάτου.

Μεταπολεμικά, με την πολιτική για την κτηνοτροφία πέφτει το εισόδημά της, ενώ με τα τρακτέρ, τα λιπάσματα και τις αρδεύσεις αρχίζει να αυξάνει η απόδοση των καλλιεργειών. Έτσι, ο κλάδος της κτηνοτροφίας βρέθηκε να μειονεκτεί από τις καλλιεργείες, ενώ ο αγρότης που έχει γίνει πια ελεύθερος καλλιεργητής, με δική του έκταση, με την απαλλοτρίωση του 1924, αποκτά καινούριο σπίτι, ανεβάζει επίπεδο και ζει πολύ καλύτερα. Και τότε βλέποντας να υπάρχει καλύτερη ζωή στα χωριά, κάτω από την πίεση να αποκτήσουν και αυτοί υψηλότερο εισόδημα, χωρίς χρονοτριβή, αρχίζουν να εγκαταλείπουν την κτηνοτροφία και τον πατροπαράδοτο νομαδικό τρόπο ζωής. Η διαφοροποίησή τους αυτή γίνεται τόσο ραγδαία, ώστε μέσα σε 15-20 χρόνια εξαφανίστηκαν τα τσελιγκάτα από τη Θεσσαλία, καθώς και από άλλες περιοχές. Τα ελάχιστα που απέμειναν θεωρείται πως ήταν και τα τελευταία, και θα σβήσουν και αυτά. Όσα τσελιγκάτα είχαν αγορασμένους βοσκοτόπους, δημιούργησαν εκεί χωριά, κτίζοντας καινούρια σπίτια. Υπολογίζεται ότι με τέτοιο τρόπο ξεπήδησαν περισσότερα από 120 χωριά και συνοικισμοί στους κάμπους της Θεσσαλίας.

Πόσο ωφέλιμο και πόσο αναγκαίο υπήρξε το τσελιγκάτο, αποδεικνύεται από το ότι μετά την εξαφάνισή του, μεταπολεμικά, η χώρα μας έφθασε να δαπανά 110 περίπου εκατομμύρια δολάρια τον χρόνο για εισαγωγές κτηνοτροφικών ειδών, επειδή στο μεταξύ δεν κατόρθωσε να αντικαταστήσει αυτό το απλό και ταπεινό τσελιγκάτο με σύγχρονες μονάδες κτηνοτροφικής παραγωγής.

Οι παλαιοί θεσμοί, που ξεπήδησαν από την δοκιμασία των αιώνων και από τη λαϊκή σοφία, δημιουργούν δυσαναπλήρωτο κενό, όταν παραμερίζονται, χωρίς την πρόνοια διαδοχής τους (Εφημερίδα «Ηχώ των Σαρακατσαναίων»).

2. 10 ΣΥΝΟΨΗ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Στο δεύτερο κεφάλαιο συμπεραίνουμε πως οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι είχαν μία νομαδική ζωή. Οι κτηνοτρόφοι ή τσελιγκάδες ζούσαν ως νομάδες καθώς δεν είχαν δική τους γη και μόνιμη κατοικία. Ζούσαν ταξιδεύοντας από μέρος σε μέρος αναζητώντας μέρη για κατάλληλες βοσκές για τα κοπάδια τους. Το κοπάδι το όριζαν ως τσελιγκάτο και σε καθένα τσελιγκάτο αντιστοιχούσε ο τσέλιγκας ως επικεφαλής και υπεύθυνος για όλες τις δραστηριότητες του τσελιγκάτου.

Το τσελιγκάτο θεωρούνταν μια άτυπη κοινωνική και οικονομική μονάδα – επιχείρηση η οποία διακατέχονταν από πνεύμα ομαδικής συσπείρωσης που οδηγούσε στην αλληλοβοήθεια, στην συνεργασία και στην υλοποίηση των αγροτικών και κτηνοτροφικών εργασιών και είχε σαν στόχο το κοινό συμφέρον. Έτσι, όπως και κάθε επιχείρηση, είχε τις εγκαταστάσεις της, τα έσοδα και τα έξοδά της και το προσωπικό της, έτσι ήταν και το τσελιγκάτο.

Η παρακμή του τσελιγκάτου άρχισε με την ίδρυση των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια όπου μειώθηκαν οι μετακινήσεις μεγάλων κοπαδιών ενώ παράλληλα η αγροτική μεταρρύθμιση (1917) με την κατάργηση των τσιφλικιών και τη διανομή της

τσιφλικικής γης σε πολλούς μικρούς ιδιοκτήτες, αύξησε σημαντικά τα συναλλακτικά κόστη στην ενοικίαση των βοσκοτόπων και μείωσε τη διαθέσιμη βοσκήσιμη γη. Τέλος, παρατηρήθηκε αποσύνδεση από την νομαδική ζωή και πιο συγκεκριμένα μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τους Τούρκους, καθώς τα παιδιά των τσελιγκάδων στράφηκαν στην αστική ζωή, στην μόρφωση, στην πολιτική και την επιχειρηματική δραστηριότητα που αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την εξασθένηση των τσελιγκάδων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ

3. 1 ΤΟ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ ΩΣ ΑΠΛΗ ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η μονάδα – επιχείρηση αυτή εξελίχθηκε σε κοινωνικο-οικονομικό θεσμό, που ισχύει κυρίως στη νομαδική, στη μετακινούμενη κτηνοτροφία, που έξι μήνες μένει στα χειμαδιά, από τον Αϊ – Δημήτρη μέχρι τον Αϊ – Γιώργη και τους άλλους έξι στα ξεκαλοκαίρια. Σπανιότερα συναντάται αυτός ο θεσμός στην ημινομαδική κτηνοτροφία και στις δύο περιόδους, διότι στη μία από τις δύο ή και στις δύο έχουν μόνιμη εγκατάσταση, κοινοτικά ή δημοτικά λιβάδια για βοσκή και δεν έχουν επομένως την ανάγκη οργάνωσης και λειτουργίας τσελιγκάτου.

Γεννάται το ερώτημα πώς συνέβη να διατηρηθεί τόσους αιώνες η νομαδική ζωή και το τσελιγκάτο χωρίς να υποστεί ουσιώδη αλλαγή. Η απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί σε αυτά: το τσελιγκάτο αποτελεί την πιο απλή μορφή, ώστε η παραμικρή αφαίρεση το διαλύει, ενώ η παραμικρή προσθήκη θα το καθιστούσε πολύπλοκο και ακατάλληλο για ανθρώπους που δεν ξέρουν γράμματα ή ξέρουν ελάχιστα και δεν μπορούν να τηρούν λογαριασμούς σχολαστικούς. Επομένως, το τσελιγκάτο αποτελεί μια δημιουργία της λαϊκής παραδόσεως και αποδεικνύει τη σοφία του λαού και το μεγαλείο με την αιώνια αξία που έχει κάθε απλό.

Φυσικά ακόμη και το τσελιγκάτο που αποτελεί την απλούστερη και την πιο πρωτόγονη μορφή παραγωγικής συνεργασίας, στηρίζεται στον παράγοντα «άνθρωπος» και την «πίστη» όπως και οι πιο εξελιγμένες και οι πιο πολύπλοκες μορφές των οικονομικών τεράτων που δημιούργησε η διεθνιστική τάση παραγωγής και διακινήσεως των πάντων στην εποχή μας. Το γεγονός και μόνο ότι διατηρήθηκε τόσους αιώνες το τσελιγκάτο αποδεικνύει πως ποτέ δεν έλλειψε η πίστη προς τον άνθρωπο από τους κόλπους του.

Η κοινωνική διάσταση του τσελιγκάτου περιλαμβάνει τον συντονισμό και τη μέριμνα εξασφάλισης απ' αυτό των αναγκαίων όρων διαβίωσης στα μέλη των οικογενειών και της κάλυψης οποιασδήποτε άλλης ανάγκης τους.

Η οικονομική του διάσταση συνίσταται στη διασφάλιση της προσφοράς σ' αυτό της προσωπικής εργασίας των μελών του ή όσων απ' αυτά δεσμευθούν με προφορική συμφωνία για την προσφορά τους, στην ένωση των ζώων σε κοινά κοπάδια και στην φύλαξή τους, στην υποχρέωση εισφοράς σε κοινή εκμετάλλευση των προϊόντων, που παράγουν τα ζώα, στη διαχείριση της ζωής και δράσης τους από ένα πρόσωπο τον τσελιγκα και στη διανομή των ωφελημάτων στον καθένα, ανάλογα με τον αριθμό των ζώων του και την παροχή των υπηρεσιών του.

Τα ζώα, πρόβατα και γίδια, ιδιοκτησίας του πατέρα – τσέλιγκα και όταν ακόμη μεγάλωναν τα παιδιά του και έκαναν δικές τους οικογένειες ήταν περιουσία του πατέρα και επομένως κατά τις σαρακατσάνικες αντιλήψεις κοινά όλων των μελών της οικογένειας. Είχαν όλα το ίδιο σημάδι στα αυτιά τους, το σημάδι του πατέρα. Ιδιαίτερα, όταν τα αγόρια ήταν άγαμα, αυτός ήταν κανόνας απαράβατος. Αλλά και τα πρώτα χρόνια μετά τον γάμο του καθενός παιδιού ίσχυε ο ίδιος ο κανόνας, δηλαδή δεν λάμβανε ξεχωριστό μερίδιο από τα πρόβατα με ξεχωριστό δικό του σημάδι. Κάποτε, όταν μεγάλωναν τα παιδιά του, αποχωρούσε ο παντρεμένος αδελφός από το «κοινό της περιουσίας» και ξεχώριζαν το μερίδιο του, δηλαδή σημάδευαν τα ζώα με άλλο σημάδι, έμεναν όμως στο ίδιο κοπάδι, όπως ήταν και προ του χωρισμού. Από εκείνη την ώρα ο αδελφός, τακτικό μέλος του τσελιγκάτου του πατέρα ή του ενός από τα αδέρφια είχε δικό του μερίδιο, χωρισμό εσόδων και εξόδων και δική του κινητή περιουσία. Ως προς τον τρόπο της διανομής της περιουσίας, για να λάβει ο εξερχόμενος από την κοινή περιουσία το μερίδιό του, το έθιμο που ακολουθούσαν ήταν το εξής: όλα τα ζώα γινόταν τόσα μερίδια όσοι ήταν ο πατέρας και τα αγόρια του. Κρατούσε ένα μερίδιο ο πατέρας με τη μητέρα της οικογένειας και ένα edικαιούτο το κάθε αγόρι. Για τα κορίτσια δεν έβγαζαν μερίδιο. Οι Σαρακατσάνοι δεν έδιναν προίκα σε ζώα ή, αν έδιναν, ήταν πολύ λίγα. Στο ξεχώρισμα των μεριδίων ή των «μεραδιών», όπως τα λένε οι Σαρακατσάνοι, δεν μετείχαν τα «προικιάρικα» ζώα κάποιων παντρεμένων αδελφών. Είχε προνόμιο ο αδελφός που ήταν προίκα του να πάρει χωριστά προ της διανομής, γιατί ήταν ιδιοκτησία της γυναίκας του. Μάλιστα τα προικιάρικα αυτά ζώα διατηρούσαν το δικό τους σημάδι, που διέφερε από τα λοιπά ζώα της οικογένειας του τσέλιγκα – πατέρα.

Σε προηγούμενο σημείο της εργασίας μου αυτής ανέλυσα το εφαρμοζόμενο σύστημα της «σκάλας» για τον υπολογισμό του γάλακτος του καθενός, ανάλογα με το χρόνο που εισήλθαν τα πρόβατά του ή τα γίδια του στη γαλακτοπαραγωγή. Όλα τα γαλακτοφόρα πρόβατα του τσελιγκάτου, που καιίτοι ανήκαν σε πολλούς, αποτελούσαν κοινά κοπάδια και αρμέγονταν μαζί, θεωρούνταν ότι παράγουν την ίδια ποσότητα γάλακτος. Και αυτό δεν απέχει από την πραγματικότητα, για όσους λόγους αναφέρθηκαν πιο πάνω και για τα ισοβαρή αρνιά και κατσίκια. Η διάρκεια της σύμβασης της πώλησης και παράδοσης του γάλακτος διακρίνονταν σε δύο περιόδους: η χειμερινή περίοδος άρχιζε από την επομένη της πώλησης των πρώτων αρνιών ή κατσικιών και τελείωνε την ημέρα αναχώρησης των κοπαδιών για τις θερινές, βοσκές. Μερικές φορές, όμως, ο έμπορος που είχε αγοράσει το χειμερινό γάλα ακολουθούσε το τσελιγκάτο στην πορεία του προς το ξεκαλοκαιριό και έπαιρνε και το γάλα «δρόμου», με μικρότερη πάντως τιμή, λόγω των αυξημένων εξόδων του. Η θερινή περίοδος πώλησης και παράδοσης του γάλακτος άρχιζε από την επόμενη που τα κοπάδια έφθαναν στο θερινό λιβάδι μέχρι στις 20-30 Ιουνίου και παχύτερο. Μάλιστα τα παλαιότερα χρόνια, που γινόταν μεγαλύτερη χρήση του βουτύρου, η τιμή του ήταν αισθητά μεγαλύτερη από την τιμή του χειμώνα και των πρώτων μηνών της άνοιξης. Γι' αυτό και πολλές φορές ο έξυπνος τσέλιγκας επέσπευδε την αναχώρηση του τσελιγκάτου για το ξεκαλοκαιριό, για να επιτύχει καλύτερες τιμές και μεγαλύτερη διάρκεια της θερινής γαλακτοκομικής περιόδου.

Το γάλα μεταφερόταν στο τυροκομείο μέσα σε μεγάλα δοχεία, φορτωμένα σε ζώα. Ο μεταφορέας παρέδιδε το γάλα με το δοχείο, το λεγόμενο «μέτρο». Και όσες φορές το γέμιζε ο μεταφορέας και άδειαζε το περιεχόμενό του στο καζάνι του τυροκόμου τόσους «μέτρους» σημείωνε ο παραλήπτης, τόσο στο βιβλίο το δικό του, όσο και στο βιβλίο-δεφτέρι του μεταφορέα. Το γάλα που περίσσευε και δεν γέμιζε το «μέτρο», το άδειαζαν στο καζάνι με γέμισμα του «κούτλα» (δοχείο 3-4 κιλών) ή της οκάς. Επομένως, σημειωνόταν στα δεφτέρια τόσοι μέτροι, τόσοι κούτλες και τόσες οκάδες.

Μερικοί εξυπνάκηδες παραλήπτες δεν έκαναν σωστά τη δουλειά τους, εκμεταλλευόμενοι την ευπιστία ή την αγαθότητα και το απονήρευτο κάποιων μεταφορέων κτηνοτρόφων και έγραφαν άλλα αντ' άλλων. Τα «κατορθώματά» τους αυτά τα πλήρωνε ο έμπορος βέβαια, όταν ανακαλύπτονταν και δεν ήταν και πολύ δύσκολο αυτό, γιατί οι προηγούμενες και οι επόμενες εγγραφές καταστούσαν πολύ πιθανή και αποδεδειγμένη την αλήθεια. Στο τέλος της γαλακτοκομικής περιόδου, ο τσέλιγκας με τον ίδιο τον τυροκόμο ζύγισαν το γάλα του μέτρου σε οκάδες και εύρισκαν πόσο παραδόθηκε, για να πληρωθεί το τίμημα στον τσέλιγκα και να πιστωθεί ο κάθε κτηνοτρόφος ανάλογα με τον αριθμό των γαλακτοφόρων ζώων του.

Για την εύρεση των ακριβών ποσοτήτων του γάλατος που παραδόθηκε και που πολλές φορές ήταν πολλά τα φορτία και πολλοί οι μεταφορείς που το παρέδιδαν, συγκέντρωνε ο τσέλιγκας όλα τα δεφτέρια τους και τα αντιπαρέλαβαν με το δεφτέρι του τυροκόμου. Και επειδή τις εγγραφές στα δεφτέρια των κτηνοτρόφων τις έκανε ο παραλήπτης, που τις έγραφε και στο δικό του, υπερίσχυαν οι εγγραφές στα δεφτέρια των κτηνοτρόφων. Οι διαφορές αυτές που δεν ήταν ασυνήθιστες, ίσως και πολλές φορές από λάθη και όχι από σκοπιμότητες, αποτελούσαν σοβαρό λόγο προστριβών, που χρειαζόταν παρέμβαση των ψυχραιμότερων να διευθετηθούν, γιατί πάντοτε υπήρχε η υπόνοια εις βάρος του παραλήπτη ότι ενήργησε με δόλο.

Ευρύτατα διαδεδομένο σ' όλη τη χώρα, με ιδιαίτερη ένταση στα μέσα του 20^{ου} αιώνα και μέχρι σήμερα, ήταν και είναι το σύστημα της προαγοράς του γάλακτος. Γινόταν και γίνεται συνήθως στο τέλος του καλοκαιριού. Ο κτηνοτρόφος ενόψει των προετοιμασιών του για την αντιμετώπιση του χειμώνα έχει ανάγκη χρημάτων. Τα εξευρίσκει προπωλώντας το γάλα του με ανοικτή τιμή, η οποία διαμορφώνεται πολύ αργότερα και διαφέρει, ελάχιστα ίσως, από τόπο σε τόπο. Αυτός είναι και ένας άλλος λόγος προστριβών μεταξύ τυρέμπορου και κτηνοτρόφων, που τις αμβλύνει μόνον η προσωπικότητα του τσέλιγκα και το επίπεδο των σχέσεών του με τον τυροκόμο.

Άλλες υπηρεσίες του τσέλιγκα: Θα τις διακρίνω σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία μέριμνα του τσέλιγκα ήταν οι προμήθειες για τις ανάγκες του ζωικού κεφαλαίου του τσελιγκάτου: αγορά ζωοτροφών, αν χρησιμοποιούνταν, αλατιού, κουδουνιών και κυπριών, φαρμάκων, πετάλων για τα μεγάλα ζώα, καρδαριών για το άρμεγμα, ειδών τυροκομείου, τσαντήλων, δοχείων για τυρί, για βούτυρο, για μυζήθρα και για άλλα είδη παράγωγα του γάλατος, βούρτσας για αποβουτύρωση, καζανιών θέρμανσης του γάλατος και βράσιμου του τυρόγαλου και του ξινόγαλου για παραγωγή μυζήθρας και κλωτσοτυριού κ.λπ. Όταν τα κοπάδια

ήταν κοινά, τα έξοδα βάραιναν όλα τα ζώα και τον καθένα ιδιοκτήτη κατά το εξ αδιαιρέτου μεράδι του.

Αν ο κάθε ιδιοκτήτης είχε χωρισμένο το μερίδιό του σε δικό του κοπάδι τότε τα έξοδά του βάραιναν τον ίδιο. Σε πολλές περιπτώσεις το κάθε μέλος του τσελιγκάτου διέθετε δικά του σκεύη για τις ανάγκες επεξεργασίας των προϊόντων του.

Στη δεύτερη κατηγορία ήταν οι προμήθειες για τις οικογενειακές ανάγκες του καθενός μέλους του τσελιγκάτου. Συνήθως αυτές τις προμήθειες τις έκανε ο ίδιος ο ενδιαφερόμενος. Η απασχόληση, όμως, στο κοπάδι (φύλαξη, άρμεγμα, μεταφορά – μέτρηση του γάλατος, γένος, χώρισμα αρσενικών – θηλυκών αρνιών, γκαστρωμένων και μη προβάτων κ.λπ.) του κάθε μέλους, που ήταν και βοσκός, δεν το επέτρεπαν να κατέβει στους τόπους πώλησης των απαιτούμενων προϊόντων για να προμηθευτεί ο ίδιος. Τα σημείωνε γι' αυτό και έδινε το σημείωμα, την «ποσούλα», όπως την έλεγαν οι Σαρακατσάνοι, στον τσέλιγκα να τα αγοράσει και να τα πληρώσει για λογαριασμό του. Ο τσέλιγκας με κάποιους βοηθούς του τα προμηθευόταν όλα για όλες τις οικογένειες του τσελιγκάτου, οι οποίες του έδιναν παραγγελίες. Χρέωνε δε τη κάθε οικογένεια με το κόστος τους και τα σημείωνε όλα στα δεφτέρια του, στη μερίδα του κάθε μέλους του τσελιγκάτου. Το ίδιο γινόταν και με τις προμήθειες για τους βοσκούς. Το κάθε μέλος ή ο κάθε βοσκός είχε και το δικό του δεφτέρι και σημείωνε εκεί τις προμήθειες που έκανε γι' αυτόν ο τσέλιγκας και τα ποσά που κατέβαλε.

Διαχείριση των εσόδων του τσελιγκάτου: για να είμαστε ακριβείς πρέπει να μιλήσουμε για τα έσοδα του κάθε μέλους του τσελιγκάτου, αφού το τσελιγκάτο δεν είχε δική του περιουσία, ούτε δικά του ζώα ή κεφάλαια. Περιλάμβαναν:

- Το τίμημα των αρσενικών αρνιών που πωλούσαν και μερικών θηλυκών, εκτός εκείνων που κρατούσαν για «έχον», δηλαδή για αναπαραγωγή και αύξηση του αριθμού του κτηνοτροφικού τους κεφαλαίου.
- Το τίμημα του γάλατος. Ήταν συμφωνημένη η τιμή του για το χειμωνιάτικο από το καλοκαίρι, για το καλοκαιρινό από την άνοιξη ή και από το προηγούμενο καλοκαίρι. Η τιμή ήταν κοινή για ολόκληρο το τσελιγκάτο. Στο χειμωνιάτικο γάλα πολλές φορές περιλαμβάνονταν και εκείνο που παράγονταν στη διάρκεια της πορείας προς τα ξεκαλοκαιριά. Ο τυρέμπορος του χειμώνα ακολουθούσε με τα σύνεργά του το μετακινούμενο τσελιγκάτο και τυροκομούσε το γάλα που αρμέγονταν πρωί και βράδυ. Η τιμή ήταν μικρότερη, λόγω των αυξημένων εξόδων μετακίνησης του κινητού τυροκομείου του τυρεμπόρου και της μεταφοράς στα μετόπισθεν του παραγόμενου τυριού. Πολλές φορές ήταν και άλλος ο τυρέμπορος που αγόραζε αυτό το γάλα. Συνήθως, όμως, όταν δεν το αγόραζε κανένας, το τυροκομούσαν τα ίδια τα μέλη του τσελιγκάτου. Φόρτωναν τις τσαντήλες με το τυρί και το πουλούσαν στο πρώτο χωριό που συναντούσαν.

Το καλοκαίρι η παράδοση στον τυρέμπορο του γάλατος συνεχιζόταν μέχρι τις 30 Ιουνίου κατά κανόνα. Από τότε και μέχρι το τέλος της περιόδου της γαλακτοπαραγωγής, ο κτηνοτρόφος παραγωγός τυροκομούσε ο ίδιος το γάλα, έκανε τη φέτα του, το τουλουμίσιο τυρί του, έβραζε το γλυκό τραχανά του,

αποβουτύρωνε ένα μέρος του γάλατος και έβγαζε το βούτυρο, που χρειαζόταν, με τη βούρτσα ή αργότερα με τη μηχανή του. Η παραγωγή γάλακτος σ' αυτή τη περίοδο είναι μικρή από κάθε πρόβατο, γι' αυτό και το γάλα έχει πολλά λιπαρά και μεγάλη απόδοση σε παραγωγή τυριού και βουτύρου. Χρειάζεται η μισή σχεδόν ποσότητα γάλατος από το γάλα της άνοιξης για την παραγωγή του ίδιου αποτελέσματος.

Και επειδή ήταν περιορισμένη η ποσότητα γάλατος και για τη διευκόλυνση των μελών του τσελιγκάτου προϋπολογιζόταν από τον τσέλιγκα τι δικαιούνταν ο καθένας, μέχρι τη λήξη της γαλακτοκομικής περιόδου.

Το γάλα το έπαιρνε σε 2-3 δόσεις. Δηλαδή οριζόταν εκείνος που είχε να πάρει το γάλα κάθε μέρα. Έπαιρνε από το σύνολο όσο προβλεπόταν για την κάθε δόση. Και αν περίσσευε, το έπαιρνε ο δεύτερος. Έτσι, ο καθένας το έπαιρνε συγκεντρωμένο και έκανε τη δουλειά του, ενώ αν έπαιρνε κάθε μέρα όσο αναλογεί στα δικά του ζώα θα ήταν αυτό και λίγο και κάθε μέρα θα απασχολούνταν με τυροκομικές εργασίες που, πέρα από τη συνεχή του απασχόληση, θα επηρεαζόταν και η ποιότητα του παραγόμενου τυριού. Σοφή και αυτή η λύση, σε ένα καθημερινό πρόβλημα των μελών του τσελιγκάτου.

- Το τίμημα των μαλλιών των προβάτων και του γιδόμαλλου. Η συλλογή των μαλλιών κατά το κούρεμα των ζώων κάθε οικογένειας γινόταν από τις γυναίκες της, που έκαναν μάλιστα και τη διαλογή και το διαχωρισμό όσων εκείνες ήθελαν για τις οικιακές τους ανάγκες. Τα υπόλοιπα πωλούνταν στον έμπορο.
- Η πώληση των «παλιόπρατων». Κάθε καλοκαίρι γινόταν εκκαθάριση του κοπαδιού, κάθε ιδιοκτήτης ξεχώριζε από το ποίμνιό του τα γερασμένα κριάρια και γίδια, τα «στείρα» πρόβατα, τα ασθενικά, λόγω κάποιας αρρώστιας (π.χ. παρμάρα) ή λόγω κάποιας σωματικής βλάβης, τα γερασμένα κριάρια, τα ελαττωματικά ζώα (κουτσά, τρελά) και όποιο άλλο αποτελούσε παθητικό κεφάλαιο για το κοπάδι του. Ο τσέλιγκας φρόντιζε να καλέσει κάποιο ζωέμπορο για να τα δει και να προσφέρει τιμή για αγορά για τα ζώα του κάθε κτηνοτρόφου χωριστά.
- Έσοδα από πώληση τυροκομικών προϊόντων. Πολλές φορές κάθε μέλος του τσελιγκάτου παρήγαγε περισσότερα κτηνοτροφικά προϊόντα (τυρί, κεφαλοτύρι, βούτυρο, μυζήθρα κ.λπ) απ' όσα υπολόγιζε να χρειασθεί μέχρι την καινούρια παραγωγή την άλλη άνοιξη και το άλλο καλοκαίρι. Το πλεόνασμα μπορεί να οφειλόταν στο ότι ήταν βροχερό το καλοκαίρι και «κράτησαν» το γάλα περισσότερο χρόνο από τον προβλεπόμενο πρόβατα ή τα γίδια ή άργησαν να «μαρκαλισθούν» και γι' αυτό «κράτησαν» επίσης το γάλα τους ή υπήρχαν διπλογεννημένα ανάμεσά τους και άργησαν να στερεψούν. Λύση για τα πλεονάσματα ήταν η πώλησή τους σε τρίτους, στο κοντινό χωριό ή την πληρέστερη πόλη. Και αυτή η συναλλαγή γινόταν ή από τον ίδιο τον κτηνοτρόφο ή από τον τσέλιγκα για λογαριασμό όλων των μελών του τσελιγκάτου. Έσοδα από άλλες πηγές δεν είχαν τα μέλη του τσελιγκάτου. Οι Σαρακατσάνοι δεν πωλούσαν βελέντζες, στρώματα, τουρβάδες, δισάκια, σακιά και ό,τι άλλο ύφαιναν οι γυναίκες τους.

Η διαχείριση των εξόδων του τσελιγκάτου: Τα έξοδα του τσελιγκάτου και των μελών του θα μπορούσαν να κατανεμηθούν στις εξής κατηγορίες:

- Σημαντικό έξοδο για το τσελιγκάτο ήταν το μίσθωμα του λιβαδιού τόσο για τον χειμώνα, όσο και για το καλοκαίρι. Το μίσθωμα λεγόταν «λιβαδιάτικο» ή «τοπιάτικο». Στις αρχές, μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα αλλά και στους προηγούμενους αιώνες τα ζώα ήταν πολλά και τα λιβάδια σχετικά λίγα. Οι Σαρακατσάνοι δεν είχαν δικά τους ιδιόκτητα λιβάδια. Αυτό κατέστη δυνατό μετά τις αρχές του περασμένου αιώνα και ιδίως στο β' ήμισυ του μετά το 1952. Με το Σύνταγμα του 1952 παρασχέθηκε το δικαίωμα απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών και των λιβαδιών για την αποκατάσταση ακτημόνων κτηνοτρόφων. Τα λιβάδια παράλληλα τα βάραινε το ενοικιοστάσιο βοσκών και η αναγκαστική εκδοχή αργότερα. Η απειλή της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών και των λιβαδιών ανάγκασε πολλούς ιδιοκτήτες λιβαδιών να τα πουλήσουν με ευνοϊκούς όρους για τους αναγκαστικούς ενοικιαστές τους. Έτσι, πολλοί Σαρακατσάνοι στη δεκαετία του 1950 βρέθηκαν ιδιοκτήτες λιβαδιών και με την είσοδο του τρακτέρ στην καλλιέργεια της γης, την εκχέρσωσή της και τη μηχανολογική περίοδο και στον γεωργικό τομέα, έγιναν μεγάλοι κτηματίες, εγκατέλειψαν τον πλάνητα κτηνοτροφικό βίο και εγκαταστάθηκαν στα χωριά και στις πόλεις.

Προ αυτών των απαλλοτριώσεων, η στενότητα των βοσκήσιμων εκτάσεων και η μεγάλη ζήτησή τους εξακόντιζαν στα ύψη το μίσθωμα. Ιδιαίτερα για τα πλούσια σε χορτάρι λιβάδια το πρόβλημα ήταν σοβαρότατο για τον κτηνοτρόφο. Στην οξύτητά του τη μεγάλη συνέβαλε και το γεγονός ότι οι κοινοτικές εκτάσεις δεν προσφέρονταν για μίσθωση. Οι δημότες είχαν κατά κανόνα δικά τους κοπάδια και κάλυπταν την βοσκοϊκανότητα του κοινοτικού λιβαδιού. Λίγες κατ' εξαίρεση κοινότητες τα νοίκιαζαν. Τα λιβάδια, οι ιδιοκτήτες τους ιδιώτες ή οι κοινότητες ή το δημόσιο ή τα ΝΠΔΔ για να επιτύχουν μεγαλύτερο μίσθωμα τα έβγαζαν στη δημοπρασία. Κατά τη διεξαγωγή τους η αδήριτη ανάγκη μίσθωσης λιβαδιού για το καλοκαίρι ή τον χειμώνα που πλησίαζε, και ο εγωισμός του ορεσίβιου Έλληνα και ιδίως του Σαρακατσάνου ανέβαζαν πολύ ψηλά τα μισθώματα. Και ναι μεν υπήρχε η διαδικασία του καθορισμού του θεμιτού μισθώματος από τα δικαστήρια αλλά και πάλι παρέμειναν μεγάλα τα μισθώματα και δυσβάστακτα για τους κτηνοτρόφους.

- Τα έξοδα για ζωοτροφές, αλάτι και πίτυρα για το αλάτισμα των κοπαδιών στις αλαταριές, για σύρμα για να δένουν τα λούρα, με τα οποία έφτιαχναν τα μανδριά (παλαιότερα τα έδεναν με κλαδιά θάμνων ή δέντρων), για τα απαιτούμενα εργαλεία αρμέγματος και επεξεργασίας του γάλακτος (καρδάρια, καζάνια, κουτλάδες, ματαράδες, βούρτσες, βουρτσόξυλα κ.λπ). Τα τελευταία βάραιναν τον προϋπολογισμό κάθε οικογένειας και τα χρέωνε σ' αυτή ο τσελιγκας που τα πλήρωνε, εκτός αν τα αγόραζε ο ίδιος ο αρχηγός της.
- Τα έξοδα για τα «μουσαφιρλίκια», τα έξοδα φιλοξενίας δηλαδή ξένων στο τσελιγκάτο ή στην πόλη που τους συναντούσε ο τσελιγκας. Δεν υπήρχε

περίπτωση να φιλοξενηθεί ξένος στα κονάκια της στάνης και να μη σφάζουν και ψήσουν ένα αρνί, κατσίκι ή πρόβατο για να τον τιμήσουν. Αν ήταν συγγενής, τα έξοδα βάραιναν τον συγγενή που τον φιλοξενούσε. Αν ήταν, όμως, ξένος, τότε τα έξοδα βάραιναν το τσελιγκάτο. Και συχνές ήταν αυτές οι επισκέψεις και οι φιλοξενίες. Αστυνόμοι, δασάρχες, αγροφύλακες, στρατιωτικά αποσπάσματα, πρόεδροι γειτονικών κοινοτήτων, άλλοι εκπρόσωποι αρχών, πολύ συχνά επισκέπτονταν τις στάνες. Όλοι αυτοί οι ξένοι φιλοξενούνταν στο κονάκι του τσέλιγκα και τους περιποιόταν η γυναίκα του βοηθούμενη από όλες τις γυναίκες του τσελιγκάτου. Άλλη έκαιγε τον φούρνο ή τη γάστρα, άλλη ετοίμαζε το αρνί για να το ψήσουν, άλλη έφτιαχνε την πίτα, άλλη έτρεχε για δροσερό νερό. Οι ξένοι πάντοτε εξέφραζαν την έκπληξή τους για την ταχύτητα με την οποία γίνονταν όλα.

- Τα έξοδα παράστασης του τσέλιγκα ήταν πάντοτε λογικά και μετρημένα, κυρίως γιατί διαχειριζόταν μια επιχείρηση με μέλη στενού του συγγενείς ή μακρινότερους μεν αλλά συνεργάτες για το καλό του τσελιγκάτου. Οι Σαρακατσάνοι ήταν έντιμοι άνθρωποι. Δεν αλληλοκλέβονταν. Σπάνια υπήρχαν και εξαιρέσεις, πολύ λίγες όμως. Δεν άκουσα για τσέλιγκα να εκμεταλλεύεται τα μέλη του τσελιγκάτου του. Τα έξοδα παράστασης ήταν τα πραγματικά τους έξοδα (εισιτήρια, ξενοδοχεία, εστιατόρια κ.λπ). Δε λάμβανε μηνιαία συγκεκριμένα ποσό. Στα έξοδά του ήταν και η διατροφή του «μπινεκιού» του, του αλόγου του, που το καβαλίκευε και έφθανε στον προορισμό του, όπως επίσης και τα «χανιάτικα», τα έξοδα για τη διαμονή του αλόγου του στο Χάνι.
- Στα έξοδα του τσελιγκάτου περιλαμβανόταν και ό,τι άλλο είχε σχέση με τη ζωή και τη δράση του, που ήταν, όμως, αναγκαίο και γενικό και δεν αποτελούσε υποχρέωση κάποιου από τα μέλη του.

Τρόπος κατανομής των εξόδων: Τα έξοδα κατανέμονταν στα τακτικά μέλη, τους σμίχτες και τους βοσκούς, όταν τα ζώα τους δεν ήταν «ανέξοδα», με βάση τον αριθμό των προβάτων και των γιδιών που ήταν γαλάρια. Αν π.χ. ένα τσελιγκάτο είχε 3.000 πρόβατα και γίδια και όλα τα μέλη του είχαν 2.600 γαλάρια ζώα, το σύνολο των εξόδων διαιρούνταν με τον αριθμό 2.600.

Το πηλίκιο αποτελούσε την επιβάρυνση κατά κεφαλή («κεφαλιάτικο») του καθένα που πολλαπλασιάζονταν επί τον αριθμό που είχε και έτσι έβγαινε η υποχρέωσή του. Στην κατανομή των εξόδων δεν υπολογίζονταν τα κριάρια και τράγοι, τα αρνιά και τα ζυγούρια, τα κατσίκια και τα βιτούλια, εκτός εκείνων που γεννούσαν, και τα στέρφα πρόβατα. Δεν υπολογίζονταν, όμως, και τα μεγάλα ζώα. Τα έξοδα αυτά αφαιρούνταν από το σύνολο των εσόδων που δικαιούνταν και εξάγονταν το οφειλόμενο σ' αυτόν υπόλοιπο ή το οφειλόμενο από αυτόν στον τσέλιγκα ποσό. Συνήθως γινόταν με τέτοιο τρόπο η ρύθμιση κι αυτό συνέβαινε στο δικό μας τσελιγκάτο. Υπήρχαν, όμως, σε άλλα τσελιγκάτα και άλλοι τρόποι κατανομής των εξόδων.

Η διατροφή των μελών του τσελιγκάτου: Σχεδόν αυτάρκειες ήταν οι Σαρακατσάνοι και στα αναγκαία για τη διατροφή τους είδη. Το γάλα, η βασική τους τροφή, τουλάχιστον 7-8 μήνες το χρόνο τους εξασφάλιζε το τυρί και το βούτυρο για όλη τη

χρονιά. Το τυρί και το βούτυρο ήταν τα βασικά συστατικά πολλών φαγητών, π.χ. βούτυρο και τυρί τηγανητό, κοσμάρι από φρέσκο τυρί, κύριο συστατικό του τραχανά, της τυρόπιτας και όλων των άλλων πολλών ειδών της πίτας και πολλών άλλων φαγητών. Το γάλα εξασφάλιζε στον κτηνοτρόφο τη μυζήθρα, το ξινόγαλο, το γιαούρτι, το γαλοτύρι και πολλά άλλα είδη διατροφής. Από το γάλα, επίσης, παρασκεύαζε ο κτηνοτρόφος όλα τα είδη των τυριών, τη φέτα, το μπάτζιο, το κασέρι, το κεφαλοτύρι και άλλα. (Ν. Μάτσας, β' έκδοση)

Το κρέας το εξασφάλιζαν στον κτηνοτρόφο τα πρόβατα, τα γίδια του, τα αρνιά και τα κατσίκια του. Στις στάνες υπήρχε η εξής συνήθεια: Έσφαζαν με σειρά ένα πρόβατο ο καθένας και μοιράζονταν το κρέας όλες οι οικογένειες. Την άλλη εβδομάδα ερχόταν η σειρά κάποιου άλλου και επαναλαμβανόταν το ίδιο. Δεν υπήρχαν ψυγεία ή άλλοι τρόποι συντήρησης του κρέατος γι' αυτό και έπρεπε να ψηθεί ή να μαγειρευτεί αμέσως. Σε πολλές βέβαια στάνες δεν έμπαινε μια τέτοια σειρά. Δεν τους έλειπε όμως το κρέας. Πάντοτε υπήρχαν ζώα που κατέληγαν σε σφάξιμο, είτε γιατί ήταν στείρα και αντιπαραγωγικά είτε γιατί τραυματιζόνταν από κάποιο ατύχημα ή πέσιμο ή γιατί αρρώσταιναν και μπορούσαν να αποτελέσουν ανθρώπινη τροφή χωρίς κανένα κίνδυνο (ένα τρελό πρόβατο π.χ.).

Τα μόνα είδη διατροφής που αγόραζε ο κτηνοτρόφος ήταν το σιτάρι ή το αλεύρι ή το καλαμπόκι στις εποχές που δεν ήταν αυτάρκης η χώρα σε σιτάρι και τα όσπρια. Ήταν η αγορά τους η μόνη οικονομική επιβάρυνση για τα είδη διατροφής που χρειάζονταν. Και δεδομένου ότι το ζύμωμα και το ψήσιμο του ψωμιού, η παρασκευή της πίτας, του τραχανά, όλων των παρασκευασμάτων που είχαν βάση το αλεύρι ή το σιτάρι ή το καλαμπόκι ήταν έργο της Σαρακατσάνας, η οικονομική αυτή επιβάρυνση περιοριζόταν μόνο στην αξία αυτών των ειδών.

Ο Σαρακατσάνος, μέλος του τσελιγκάτου, δεν είχε έξοδα για κατασκευή ή για μίσθωση κατοικίας. Διέμενε στην καλύβα, στη στάνη, την οποία χειμώνα καλοκαίρι κατασκεύαζε μόνος του, με υλικά που προμηθεύονταν ο ίδιος από κάποιο παρακείμενο δάσος. Το μόνο είδος που αγόραζε, αν υπήρχε στην περιοχή της στάνης, ήταν η καλαμιά της βρύζας, με την οποία σκέπαζε το σκελετό της καλύβας. Αν δεν υπήρχε, τότε κατέφευγε σε άλλα μέσα, όπως κλαδιά θάμνων, κλωνάρια – μπάτσες με φύλλωμα πεύκων, ελάτων ή οξυάς. Όταν ήταν «διπλό» το καλύβι, τα πλαγιά του καλύπτονταν με το ίδιο υλικό, ενώ η σκεπή του καλυπτόταν ακόμη και με φλούδες πεύκων ή ελάτων, τοποθετημένες όπως και οι λιθοσκεπές στα ορεινά χωριά της πατρίδας μας.

Σε όλες τις εκδηλώσεις του τσελιγκάτου πρυτάνευε πνεύμα οικονομίας. Ήταν μία από τις αρχές που τηρούσαν απαρέγκλιτα όλοι οι Σαρακατσάνοι. Η αντίληψη που επικρατούσε διάχυτα και ήταν σεβαστή και εφαρμοζόμενη απ' όλους ήταν, όταν μπορείς να αποφύγεις κάποια έξοδα, γιατί να μη το κάνεις. Και αυτό όχι γιατί δεν επαρκούσαν τα έσοδά τους από τα ζώα για την κάλυψη των αναγκών τους. Οικονομία έκαναν και οι φτωχοί και οι πλούσιοι. Κυρίως απέφευγαν κάθε περιττή δαπάνη. Σχολίαζαν πολύ άσχημα εκείνον που επιδίδονταν σε δαπάνες μη αναγκαίες και ακόμη περισσότερο τον σπάταλο, τον επιδειξία, τον υπερήφανο για το έχος του. Απέφευγαν

να παίρνουν μεγάλες προκαταβολές των όσων δικαιούνταν από τον τσέλιγκα. Δεν ήθελαν κατά την εκκαθάριση του λογαριασμού, για την οποία θα γράψω στην συνέχεια, να φαίνεται ότι «τράβηξαν», όπως χαρακτηριστικά λεγόταν η λήψη προκαταβολών, πολλά λεφτά έναντι όσων δικαιούνταν.

Οικονόμος βέβαια ήταν ο Σαρακατσάνος για τον εαυτό τους, μέσα στην οικογένειά του, αλλά και στο τσελιγκάτο του. Δεν έκανε όμως οικονομίες όταν φιλοξενούσε κάποιον συγγενή, φίλο ή και ξένο ακόμη που περνούσε από τη στάνη του και κατέληγε στο δικό του καλύβι. Το ψημένο αρνί, κατσίκι ή πρόβατο, ανάλογα με την εποχή, οι πίτες κλπ. ήταν ο κανόνας. Η Σαρακατσάνα επιστράτευε όλη την τέχνη της για να περιποιηθεί τον ξένο. Κι αν συνέβαινε να κοιμηθεί και στο καλύβι της θα τον σκέπαζε με καινούρια βελέντζα, την οποία θα έβγαζε από τα σακιά της, όπου είχε αρκετές φυλαγμένες για τέτοιες ανάγκες.

Ενδεικτικό του πνεύματος της οικονομίας που κυριαρχούσε στις οικογένειες των Σαρακατσάνων ήταν και τούτο: οι κάλτσες, ως γνωστόν, φθείρονται στην πατούσα τους. Η Σαρακατσάνα για να μην αχρηστεύεται όλη η κάλτσα επινόησε – εφάρμοσε την εξής λύση: η πατούσα που κάλυπτε όλο το πέλμα του ποδιού μέχρι αστράγαλο ήταν ξεχωριστή από το μέρος της κάλτσας που κάλυπτε την κνήμη μέχρι το γόνατο. Έτσι, ύστερα από μερικά μπαλώματα της πατούσας, όταν πλέον δεν χωρούσε άλλο μπάλωμα, την αντικαθιστούσε με κάποια άλλη, ενώ το υπόλοιπο της κάλτσας έμεινε το ίδιο. Και απ' ότι έχω παρατηρήσει τέτοια συνήθεια, τόσο απλό και τόσο χρήσιμο εφεύρημα, δεν υπάρχει σε άλλο ελληνικό φύλο. Η Σαρακατσάνα είχε και άλλο λόγο να προστατεύει το μέρος της κάλτσας που σκέπαζε την κνήμη της. Ήταν ένα αληθινό έργο τέχνης, ένα κομψοτέχνημα. Ευτυχώς που σώθηκαν πολλά και θαυμάζεται σήμερα η τέχνη τους.

Προσφορά υπηρεσιών χωρίς αμοιβή: Τα μέλη των οικογενειών, που αποτελούσαν το τσελιγκάτο και τα οποία δεν ήταν έμμισθοι βοσκοί των προβατοκόπαδων, των γιδοκόπαδων του ή της αγέλης των μεγάλων ζώων του, προσέφεραν αμισθί τις υπηρεσίες τους για την κάλυψη των αναγκών του τσελιγκάτου. Άνδρες, γυναίκες και παιδιά, μεγάλα ή μικρά ήταν σε διαρκή ετοιμότητα να εκτελέσουν οποιαδήποτε υπηρεσία τους υποδεικνυόταν για την εξυπηρέτηση των κοπαδιών. Δεν είχαν την ευθύνη της φύλαξης μέρα – νύχτα, όπως είχαν οι βοσκοί. Δούλευαν, όμως, σε όλες τις λοιπές εργασίες, πολλές φορές και στη φύλαξη των κοπαδιών, όταν συνέβαινε να έχουν κάποιο κώλυμα οι βοσκοί. Και δούλευαν όλα τα μέλη της οικογένειας, που μπορούσαν να εργασθούν, ανεξάρτητα από τον αριθμό των ζώων που είχαν. Το πνεύμα που κυριαρχούσε στο σαρακατσάνικο τσελιγκάτο δεν επέτρεπε διαμαρτυρίες, αξίωση για ισοπρόσωπη απασχόληση από κάθε οικογένεια, παράπονα, γιατί κάποια εργαζόνταν λιγότερο, απαιτήσεις για πληρωμή της δουλειάς, αντιρρήσεις στις εντολές του τσέλιγκα για περισσότερη δουλειά από τον καθένα. Οι άμισθοι εργαζόμενοι του τσελιγκάτου έκαναν ίσως πολύ περισσότερες δουλειές από τους ίδιους τους βοσκούς. Αν θεωρηθεί κύρια απασχόληση το φύλαγμα του κοπαδιού όλες οι άλλες, οι βοηθητικές έστω δουλειές, που ήταν ασύγκριτα περισσότερες, βαρύτερες, κοπιαστικότερες ήταν αρμοδιότητας του άμισθου εργαζόμενου προσωπικού. Ίσως

αυτή η τακτική να ήταν και ο κυριότερος λόγος επιτυχίας του θεσμού του τσελιγκάτου.

3. 2 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑ ΚΑΙ Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ

Μεγάλο μερίδιο της επιτυχίας του τσελιγκάτου οφείλεται στα πρόσωπα των τσελιγκάδων αλλά και στην οργάνωσή του και στις συνθήκες λειτουργίας του. Αν θελήσει κανένας να αναλύσει τα αίτια αυτής της επιτυχίας του, δε θα δυσκολευτεί να προτάξει τα εξής:

- Το ατομικό συμφέρον του καθενός τακτικού ή έκτακτου μέλους ή και κάθε βοσκού, όταν συνέβαινε να έχει λίγα ή πολλά ζώα, ταυτιζόταν με το γενικό συμφέρον του τσελιγκάτου. Όλα τα ζώα όλων πάχαιναν και απέδιδαν περισσότερο κρέας, βαρύτερα αρνιά, περισσότερο γάλα ή αδυνάτιζαν με τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα, χωρίς καμία δυνατότητα διάκρισης των ζώων, εκείνου που τα φύλαγε, από τα ζώα άλλων που δεν είχαν καμία σχέση μαζί του. Όταν πήγαινε καλά όλο το κοπάδι, πήγαιναν καλά και τα ζώα αυτού που τα φύλαγε. Και επομένως είχε κάθε λόγο να βοσκήσει και να περιποιηθεί όσο μπορούσε καλύτερα το κοπάδι.
- Κοινό ήταν το συμφέρον να διαμορφωθούν συνθήκες εξασφάλισης πλούσιου σε χορτάρια λιβαδιού, να γίνει δικαιότερη κατανομή του σ' όλα τα κοπάδια, να διασφαλισθεί η επιμελέστερη βόσκησή τους, να επιχειρηθεί η καλύτερη περιποίησή τους, να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή απόδοση όλου του κοπαδιού και επομένως και των ζώων που ήταν μέσα σ' αυτό και ανήκαν σε εκείνον που είχε τη φύλαξη και την περιποίηση του κοπαδιού.
- Υπήρχε μια ιδιότυπη άμιλλα μεταξύ εκείνων που φύλαγαν το κάθε κοπάδι να ξεπεράσουν τους άλλους που φύλαγαν άλλα κοπάδια σε απόδοση σε γάλα, να έχουν παχύτερα ζώα, να επιτύχουν συντομότερο και ομαδικότερο μαρκάλο, να φτιάξουν γρηγορότερα παχύτερα τα αρνιά του κοπαδιού τους. Αυτή η άμιλλα τους συντελούσε στην εξάντληση όλων των ικανοτήτων τους για το καλύτερο αποτέλεσμα, που σήμαινε ότι σ' όλο το τσελιγκάτο γινόταν η μέγιστη δυνατή προσφορά υπηρεσιών όλων όσοι εργάζονταν και η οποία είχε ως αποτέλεσμα την άριστη προετοιμασία και εκμετάλλευση του ζωικού τους κεφαλαίου.
- Το πνεύμα της εθελοντικής προσφοράς υπηρεσιών για την εξυπηρέτηση των αναγκών του τσελιγκάτου, ήταν διάχυτο σ' όλα τα μέλη του και στις οικογένειές τους. Οι γυναίκες όλων των μελών του τσελιγκάτου προσέφεραν τις υπηρεσίες τους, όπου υπήρχε ανάγκη και μπορούσαν να βοηθήσουν, χωρίς καμία αμοιβή. Τα παιδιά, επίσης, βοηθούσαν αμισθί, εκτός αν ήταν βοσκοί ή βοηθοί των βοσκών και είχε συμφωνηθεί με το τσελιγκά να λάβουν μισθό. Το ίδιο και όλα τα μέλη του τσελιγκάτου για όλες τις βοηθητικές εργασίες δεν λάμβαναν μισθό, εκτός αν ήταν και βοσκοί και είχαν την ευθύνη της φύλαξης ενός κοπαδιού.

- Ο τσέλιγκας δεν λάμβανε μισθό για την προσφορά των υπηρεσιών του στο τσελιγκάτο. Λάμβανε μόνο «έξοδα παραστάσεως» θα λέγαμε σήμερα. Καίτοι απαλλασσόταν κάθε υποχρέωση προσφοράς υπηρεσιών κατά τη φύλαξη και την εκμετάλλευση των ζώων, στην πραγματικότητα κατά τις εργασίες κατασκευής των μαντριών, χωρισμού των προβάτων μετά το γέννο, μεταφοράς ζωοτροφών στα μαντριά, διατροφής ζώων, βοήθειας κατά το γέννο και σ' όλες τις δουλειές περιποίησης των ζώων ήταν πρώτος, δίνοντας το καλό παράδειγμα και στους άλλους.
- Τα έξοδα διοίκησης και διαχείρισης του τσελιγκάτου ήταν μόνο τα ατομικά έξοδα παραστάσεως ενός, δηλαδή του τσέλιγκα. Τα άλλα μέλη δε δικαιολογούσαν τέτοια έξοδα, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις.
- Το τσελιγκάτο για τις μετακινήσεις του από τόπο σε τόπο δεν είχε έξοδα μεταφοράς. Κάθε οικογένεια είχε τα δικά της ζώα μεταφοράς και αν δεν επαρκούσαν αυτά, δανειζόταν κάποια ζώα από τις άλλες οικογένειες με τον όρο της αμοιβαιότητας ή όχι ή μετέφερε τα πράγματά της κάνοντας δύο διαδρομές. Στους Σαρακατσάνους, ο κανόνας ήταν η αμοιβαία εξυπηρέτηση κατά τις μετακινήσεις τους και κατά δεύτερο λόγο οι μεταφορές κατά δόσεις. Οι Σαρακατσάνοι δεν ασκούσαν το επάγγελμα του αγωγιάτη, όπως οι βλαχόφωνοι, ούτε χρησιμοποιούσαν αγωγιάτες. Δε γνωρίζω αν σε κάποιες περιοχές συνέβαινε αυτό κατ' εξαίρεση. Οι Θεσσαλοί, όμως, Σαρακατσάνοι που μετακινούνταν προς το Βέρμιο, το Καϊμακτσαλάν, το Γράμμο, το Βίτσι, τα Χάσια και τον Όλυμπο δεν ήταν και δεν χρησιμοποιούσαν ποτέ αγωγιάτες. Γενικά, απέφευγαν καθετί το οποίο επιβάρυνε τα έξοδα της κάθε οικογένειας και κατ' επέκταση όλου του τσελιγκάτου. (Ε. Μακρή, 1990)

3. 3 ΣΥΝΟΨΗ ΤΡΙΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Στο τρίτο κεφάλαιο παρατηρούμε ότι το τσελιγκάτο στην περίπτωση αυτή ορίζεται ως μια απλή μορφή παραγωγικής συνεργασίας. Θα μπορούσε, επίσης, να χαρακτηριστεί και σαν ένας οικονομικός συνεταιρισμός ο οποίος εξασφάλιζε και προωθούσε τη συνεργασία των μελών του. Χαρακτηριστικό του τσελιγκάτου ήταν η οικονομική και κοινωνική του αυτάρκεια, ενώ η τυροκομία και η κτηνοτροφία αποτελούσαν βασική πηγή εσόδων κάθε οικογένειας αλλά και ολόκληρου του τσελιγκάτου. Μεγάλο μερίδιο επιτυχίας του τσελιγκάτου οφείλονταν στα πρόσωπα των τσελιγκάδων, στην οργάνωση αλλά και στις συνθήκες λειτουργίας καθώς ο καθένας με το ατομικό του συμφέρον συνείσφερε για το γενικό συμφέρον όλου τσελιγκάτου με αποτέλεσμα να επωφελούνταν όλα τα μέλη του. Όλα αυτά γίνονταν εθελοντικά χωρίς κάποια αμοιβή και σ' αυτό συμμετείχαν όλα τα μέλη της οικογένειας ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή απόδοση όλου του κοπαδιού. Έτσι, σ' όλο το τσελιγκάτο γίνονταν η μέγιστη δυνατή προσφορά υπηρεσιών όλων όσων εργαζόνταν και η οποία είχε σαν αποτέλεσμα την άριστη προετοιμασία και εκμετάλλευση του ζωικού κεφαλαίου.

Το τσελιγκάτο με τα σημερινά δεδομένα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ένα πρωτοποριακό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης. Στο τσελιγκάτο όλα λειτουργούν βάση ενός προγράμματος και σειράς προτεραιότητας. Ο τσέλιγκας, ο αρχηγός όλων, πάντα με συνεννόηση κατέληγε σε καίριες αποφάσεις. Η ομαλή ροή των υποχρεώσεων μέσα στην ομάδα έφερνε και τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Παρόλες τις δυσκολίες της εποχής του τσελιγκάτου άντεξε για αρκετά χρόνια.

Το πνεύμα του τσελιγκάτου είναι αυτό που λείπει σήμερα από κάθε σπίτι, επιχείρηση και κοινωνία. Τα μέλη μεταξύ τους έδειχναν υπακοή και προθυμία. Όταν σε μια επιχείρηση, οικογένεια επικρατεί σύγχυση, διχασμός, μια κατάσταση όμοια με εκείνη της Βαβέλ, δεν επέρχεται τίποτα σπουδαίο και καινοτόμο. Κάτι παραπλήσιο χαρακτηρίζει και την σύγχρονη κοινωνία. Ο κόσμος που την απαρτίζει δεν σχετίζεται – δεν μοιάζει καθόλου με τον χαρακτήρα που κρατούσαν εκείνοι οι άνθρωποι του τσελιγκάτου.

Οι μέθοδοι που ακολουθούσε ο τσέλιγκας λείπουν από μια κοινωνία των μερών , με τον σωστό και ορθολογικό τρόπο σκέψης, χωρίς να επηρεάζεται από δικά του οφέλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟΥ

4.1 ΤΟ ΑΡΜΕΓΜΑ

Το καλοκαίρι οι περισσότερες στάνες δεν έβαζαν γαλατά. Ήταν τσακιστός ο τόπος και δεν μπορούσαν να μαζευτούν πολλά κοπάδια να αρμέξουν στην ίδια στρούγκα, ώστε να στηθεί τυροκομείο. Σε άλλα μέρη, όμως, που υπήρχε περισσότερη άπλα και πολλά λιβάδια, έβαζαν γαλατά και άρμεγαν σε μια στρούγκα χίλια και δύο χιλιάδες πρόβατα. Έτσι, το γάλα από τα πρόβατα το καλοκαίρι, το έβαζαν σε ένα καρδάρι, γύρω στις δέκα οκάδες για μέτρο, και καθένας έπαιρνε τόσα καρδάρια γάλα όσες δεκάδες γαλακτερά πρόβατα είχε. Ξεκινούσαν από εκείνον που είχε τα περισσότερα γαλάρια πρόβατα. Σε ύψος περίπου ενός μέτρου, ίσως λίγο ψηλότερο όταν είχαν και γίδια. Όταν είχαν λίγα ζώα, έφτιαχναν τη στρούγκα με ένα άνοιγμα για είσοδο και έξοδο. Βάζανε τα ζώα μέσα και ο τσοπάνης τα άρμεγε ένα – ένα (τσεγκδέικα). Επειδή αυτά ήταν λίγα και εκείνος τα γνώριζε καλύτερα και από τα παιδιά του, καθώς περνούσε τις περισσότερες ώρες μαζί τους, ήταν πολύ δύσκολο να ξεχάσει κάποιος. Όταν τα ζώα ήταν πολλά.

Η στρούγκα είχε δύο ανοίγματα. Το πίσω για να μπαίνουν τα ζώα, που οδηγούσαν αυτοί που θα τα «κένταγαν» και το μπροστινό που γινόταν το άρμεγμα. Το μπροστινό μέρος το έλεγαν «στρογκόλιθο». Έβαζαν κάτω, στο έξω μέρος από το άνοιγμα, μία ή δύο στρογγυλές πέτρες. Αυτά ήταν τα σκαμνιά που καθόταν οι αρμεχτάδες. Μπορούσε να αρμέγει ένας ή και δύο, ο ένας από εδώ και ο άλλος από εκεί. Αν η στρούγκα είχε μπροστά δύο στρογκόλιθα, μπορούσαν να αρμέγουν και τέσσερεις. Εκεί περίμεναν τις προβατίνες ή τις γίδες και όταν περνούσαν από μπροστά τους, τις έπιαναν και τις αρμέγανε με τη σειρά. Με αυτό τον τρόπο ήταν σίγουροι πως δε θα ξεχάσουν καμία. Καθισμένοι, λοιπόν, στο λιθάρι, ανοίγουν τα πόδια του ζώου, πιάνουν τα «μαστάρια» με τα δυο τους χέρια και αρχίζουν το άρμεγμα. Το γάλα χύνεται μέσα στην καρδάρα, γεμίζει μια, δυο, τρεις ώσπου να τελειώσουν όλα. Στο τέλος το γάλα το στράγγιζαν, γιατί κατά τη διαδικασία του αρμέγματος, πέφτανε μέσα στην καρδάρα τρίχες, φύλλα, «τσάχαλα», αλλά και επειδή τα ζώα δεν είχαν καθόλου καλούς τρόπους, κερνούσαν τον τσοπάνη και κανένα μεζεδάκι που αν δεν προλάβαινε να αντιδράσει, κατέληγε και αυτό μέσα στο γάλα του. (Ε. Μακρή, 1990)

4.2 ΠΟΙΜΝΙΟΣΤΑΣΙΑ – ΟΒΟΡΟΙ – ΣΤΡΟΥΓΚΕΣ

Τα ποιμνιοστάσια ή μαντριά διακρίνονται σε κόρδες (πρόχειρα μαντριά για όλες τις κατηγορίες των ζώων και για πολλές περιστάσεις), προβατομάντριά (για πρόβατα), γιδομάντριά (για γίδια), και οβορούς (για άλογα και μουλάρια).

Τα μαντριά στήνονταν κυρίως στα χειμαδιά και όλοι δουλεύουν ασταμάτητα, έτσι ώστε αυτά να είναι έτοιμα για να γεννήσουν τα «πρώτα» (ζώα) γιατί ο κτηνοτρόφος θα βγάλει το ψωμί του από το «γένος» (αρνιά, κατσίκια) και τα γάλατα. Οι κόρδες συνήθως για τα πρόβατα κατασκευάζονταν κυρίως στα χινοπωρινά, αλλά και στους θερινούς μήνες. Είναι ένας χώρος περιφραγμένος με θάμνους από πουρνάρια, βελανιδιές βάτα, άγριες γκορτσιές κλπ. Εκεί τα πρόβατα κλείνονταν γενικά τα βράδια για να ξεφυτίσουν χωρίς κίνδυνο και οι κτηνοτρόφοι να ελέγχουν την κατάσταση τους και να τα αρμέγουν. Οι Βλάχοι συνήθως ονομάζουν τις καλοκαιρινές κόρδες για τα γίδια και τα χρησιμοποιούσαν περισσότερο για το άρμεγμα (τα γίδια κοιμούνταν έξω συνήθως). Δίπλα στην κόρδα ήταν το γιατάκι (κατάλυμα) των βοσκών, το οποίο συνήθως ήταν ένα σκέπαστρο – λασιά ή πλάτη και σπάνια μια μικρή καλύβα. Εκεί κοιμόταν και ζούσε ο βοσκός όλες τις ώρες που τα πρόβατα και τα γίδια του κοιμούνταν μέσα στην κόρδα και εκεί είχε τον απαραίτητο χώρο του, όλα τα σύνεργα και τις αποσκευές του (ρούχα, βάτρα, κακάβι, γαλοδέρματο, τσεκούρι, κλειδοπινάκιο κλπ.).

Ο κυκλικός φράχτης φτιαχνόταν έτσι (κάθετα μπηχτάρια – ξύλα, οριζόντια ζωνάρια – ξύλα δεμένα και ντυμένα με κλαδιά ιτιάς ή λυγαριάς) ώστε να διευκολυνθεί η κατασκευή του νταϊαμά. Ο νταϊαμάς (μπουιάτα) ήταν ο «γείσος» του μαντριού. Ήταν, δηλαδή, η προς το εσωτερικό του και σε βάθος δυο – τριών μέτρων προβολή του φράχτη του μαντριού. Αυτός κατασκευάζονταν με μεγάλη μαεστρία και κατόπιν «ντύνονταν» με κλαδιά (βελανιδιάς, οξυάς, γκορτσιάς κ.λπ.) και καλαμιές (από βρίζα, καλάμι, βούζια κ.λπ.). Με τον εξαιρετικό αυτό τρόπο κατασκευής του μαντριού με τον νταϊαμά του, οι κτηνοτρόφοι εξασφάλιζαν προφύλαξη από τη βροχή και το χιόνι και στεγανότητα στο τμήμα του μαντριού κάτω από τον νταϊαμά αλλά και κοντά στον φράχτη, γιατί και σε αυτόν έδιναν μια κλίση προς τα μέσα. Επίσης, για να αντιμετωπίσουν τα νερά και τις ακαθαρσίες των ζώων στο εσωτερικό του μαντριού έκαναν το πάτωμα, συνήθως το φθινόπωρο. Επίστρωναν, δηλαδή, σε όλο το εσωτερικό πουρνάρια ή άλλους θάμνους και από επάνω άχυρα, βουζιά κ.λπ. κι έτσι τα νερά έφευγαν κάτω από αυτά τα στρώματα. Όταν αυτά λερωνόταν, ο κτηνοτρόφος έστρωνε και άλλα στρώματα μέχρι να έλθει η άνοιξη, κατά την οποία «ξεπάτωνε» το μαντρί (ήταν μια δύσκολη δουλειά).

Τα γιδομάντρια στήνονταν σε πλαγιές (το νερό έφευγε λόγω της κλίσης του εδάφους και έτσι δεν είχαν «πάτωμα»), είχαν την ίδια κατασκευή με τα πρατομάντρια με την διαφορά ότι η κατασκευή τους ήταν πιο απλή και ήταν περισσότερο ευρύχωρα γιατί τα γίδια στον ύπνο τους θέλουν «απλωσιά» και τον δικό τους χώρο και όχι το ένα πάνω στο άλλο, σαν τα πρόβατα. Επίσης, το γιδομάντρι είχε κι έναν εσωτερικό φράχτη – τσαρκούλι (τσάρκου), όπου έβαζαν τα κατσίκια όταν ήταν μικρά και δεν μπορούσαν να βοσκήσουν μέχρι το «απόκομμα» (από το μητρικό γάλα). Ένας σημαντικός λόγος ήταν ότι ο γιδάρης έβαζε τα κατσίκια στο τσαρκούλι για να μην είναι συνέχεια με την μάνα τους γιατί το κατσίκι είναι λαίμαργο, βυζαίνει πολύ και αδυνατίζει τη γίδα. Τα κατσίκια, σε αντίθεση με τα αρνιά, δύσκολα αποκόβονται από τη μάνα τους. Γενικά όμως, υπάρχει μεγάλη δουλειά για τον κτηνοτρόφο μετά την

γέννα (αποκοπή των γεννημένων στα τσαρκούλια και στα αρνομάντρια και βαθμιαία ένταξή τους στο κοπάδι).

Ο οβορός (νοβρό) ήταν το μαντρί των αλόγων και των μουλαριών και έμοιαζε περισσότερο με την κόρδα (απλός φράχτης με παλούκια) και περισσότερο αποσκοπούσε για να μην απομακρύνονται τα άλογα και τα μουλάρια (κίνδυνος αγριμιών). Στην περίπτωση που δεν υπήρχε οβορός, για να περιορίσουν την απομάκρυνση των αλόγων και των μουλαριών από τη σάνη, χρησιμοποιούσαν δύο τρόπους δεσίματός τους: α) το πεδούλωμα (αγκιντικάρ), που ήταν ένα χαλαρό δέσιμο με το αλτάρι και β) το μακροσχοίνισμα, που ήταν το δέσιμο του ενός μπροστινού ποδιού με ένα μεγάλο σχοινί ενώ η άλλη άκρη ήταν δεμένη σε ένα παλούκι βαθειά μπηγμένο στη γη. Τα πρόβατα κοιμούνται στο πρατομάντρι και όρθια και καθιστά, όχι όμως ξαπλωμένα. Τα γίδια πάντοτε καθιστά. Τα άλογα και τα μουλάρια και όρθια και καθιστά.

Ο καιρός στη στρούγκα ή ο «καιρός στα γάλατα» άρχιζε αφού πουληθεί το πρώτο κοπάδι από τ' αρσενικά αρνιά και κατσίκια. Η στρούγκα ήταν ο χώρος στον οποίο οι κτηνοτρόφοι άρμεγαν τις προβατίνες και τις γίδες και αυτή στηνόταν από τον Γενάρη μέχρι τον Μάρτη (ανάλογα με το κλίμα). Το άρμεγμα στη στρούγκα ήταν από τις βαριές δουλειές του τσοπάνου, αλλά και από τις περισσότερο αποδοτικές γιατί ο κτηνοτρόφος μετά από τον τόσο μεγάλο κόπο της χρονιάς, ανταμειβόταν με το γάλα και ζούσε την οικογένειά του. Οι παλιοί μάλιστα προστάτευαν τη στρούγκα με ξόρκια και φυλαχτά από το κακό μάτι και έκαναν διάφορα έθιμα για φυλαχτικό της στρούγκας στις μεγάλες γιορτές. Για παράδειγμα, τη Μεγάλη Πέμπτη έβαζαν ανάμεσα από τα στρουγκόλιθα της στρούγκας, μέσα στο χώμα, ένα κόκκινο λειτουργημένο αβγό για να φυλάει τα ζώα από την παρμάρα και το μαστάρι, αρρώστιες που τους κόβει το γάλα.

Η στρούγκα, λοιπόν, ήταν μια πρόχειρη περίφραξη για να βάλουν τα ζώα για άρμεγμα. Πρέπει να σημειωθεί ότι, αν η προβατίνα ή η γίδα δεν αρμεχθεί, χάνει το γάλα της, «συγκαίγεται», όπως λέγανε παλιά. Η στρούγκα στηνόταν όπου συνέφερε στη δουλειά των κτηνοτρόφων. Συνήθως κοντά στα μαντριά, αλλά και στο λιβαδότοπο. Όταν, όμως, είχε κακοκαιρία τα γαλάρια αρμέγονταν μέσα στο ίδιο το μαντρί. Το σχήμα της στρούγκας ήταν συνήθως στρόγγυλο και ο κυκλικός αυτός φράχτης γινότανε με χαμόκλάδα, πουρνάρια (τζουνάπινι), κέδρα κ.λπ. Συνήθως είχε δύο ανοίγματα – πόρτες (αμπουριές, στα βλάχικα αρούγκ), την πίσω τη μεγαλύτερη (στόμα ή πισωστρούγκι) για να εισέρχονται τα ζώα και την μπροστινή (μάτι) για το άρμεγμα. Στο μπροστινό άνοιγμα υπήρχαν δύο μεγάλα λιθάρια, τα στρουγκόλιθα ή αρμερολίθια (σκαμνάκι), όπου σ' αυτά κάθονταν οι αρμεχτάδες. Εάν υπήρχαν πολλά ζώα για άρμεγμα, φτιάχνανε δύο μάτια για να έχουν οι περισσότεροι στρουγκόλιθα και περισσότερους, εννοείται, αρμεχτάδες. (Ε. Μακρή, 1990)

4.3 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

Από το πρόβειο γάλα έφτιαχναν τυρί και μυζήθρα και από το γίδινο βούτυρο και κλωτσοτύρι. Το γάλα που χρησιμοποιείται για την παραγωγή τυριού πρέπει να είναι άριστης ποιότητας τόσο από χημικής όσο και από μικροβιολογικής σύστασης, απαλλαγμένο από ακαθαρσίες και να προέρχεται από υγιή ζώα.

Ύστερα απ' τ' Αϊ – Γιώργη, κι όσο τα γάλατα εξακολουθούν, τυροκόμοι γίνονται οι ίδιοι οι τσοπάνηδες. Ας δούμε τώρα πώς τυροκομούν. Είπαμε πως οι τσοπάνηδες κάνουν συντροφίες, δυο, τρεις και περισσότεροι (κατά τα πρόβατα, πολλά τα πρόβατα, λιγότεροι οι σύντροφοι, λίγα, περισσότεροι) κάνουν συντροφιά.

Σμίγουν τα πρόβατά τους για να τυροκομήσουν. Για να καταλάβεις πώς το σμίξιμο είναι εκείνο που βοηθάει την τυροκομία, βάλε στο νου σου τσοπάνη με 20 γαλάριες προβατίνες. Από 100 δράμια – στον καλό καιρό – η μία θα πιάσει πέντε οκάδες γάλα. Έλα πήξε τις αυτές τις πέντε οκάδες να βγάλεις τυρί! Θα βγάλεις μια οκά το πολύ, γιομίζεις ποτέ κάδη κάθε έτσι; «Ζεσταίνεις γωνιά», που λέει ο λόγος;

Αυτά οι τσοπάνηδες τα ξέρουν. Ανταμώνουν, λοιπόν, τα γαλάρια τους, ο ένας τα 20, ο άλλος τα 30, ο άλλος τα 50 κι ο άλλος τα 100 του. Παίρνει ο καθένας το γάλα αραδιάρικά, βάνουν σειρά, όπως λένε, και ιδές, τι σειρά έχουν. Στις πέντε προβατίνες παίρνει μια καρδάρα γάλα ο καθένας, ανάλογα με τα γαλάρια που έχει. Η γαλαροκοπή, να πούμε, είναι 150 προβατίνες, οι σύντροφοι είναι τρεις, ο ένας έχει 30 γαλάριες, ο άλλος 50 και ο τρίτος 70. Αρμέγονται τα πρόβατα στη στρούγκα, όντας θε να' ρθει η ώρα. Πρώτη ημέρα είναι που έβαλαν σειρά, έπιασαν τρεις καρδάρες γάλα, θα τις πάρει και τις τρεις ο πρώτος, την άλλη αρμεξιά τα ίδια, τις έκανε 6. Επειδή έχει 30 προβατίνες και κάνουν 6 πεντάρια, και σε κάθε πέντε θα παίρνει μια καρδάρα στις δυο αρμεξιές, πήρε τις 6 καρδάρες, που του αναλογούσαν, πάει η αράδα του πρώτου, πήρε το γάλα του, έπηξε το τυρί.

Την τρίτη αρμεξιά αρχίζει η αράδα του δεύτερου τσοπάνη. Αυτός είπαμε έχει 50 προβατίνες, μας κάνουν 10 πεντάρια, πρέπει, λοιπόν, να πάρει 10 καρδάρες. Αρμέγουν μια, δυο, τρεις φορές ώσπου να συμποσωθεί το γάλα που πρέπει να πάρει. Το παίρνει κι αυτός, πήζει το τυρί του, μπαίνει η αράδα του τρίτου. Έχει 70 γαλάριες προβατίνες, μας κάνουν 14 πεντάρια, θα κάνουν τόσες αρμεξιές, όσες θ' αρκέσουν να πάρει κι αυτός τις 14 καρδάρες που του αναλογούν. Πήζει κι αυτός το τυρί του, πάει στη δουλειά του. Ύστερα γυρίζει το δεύτερο αράδι, έτσι λένε, το τρίτο, το τέταρτο, κι έλα γύρω, κανένας δεν αδικιέται.

Όντας περάσει κάμποσος καιρός, και με τον καιρό λιγοστεύει το γάλα, τα πιάνουν στις δύο με τρεις ημέρες τα γαλάρια, τότε πια πάνε τα' αράδια: «Χαλάει τ' αράδι», γάλα ίδια να τρώνε οι τσοπάνηδες είναι. Τα χωρίζουν, κάθε τσοπάνης οδηγεί τα δικά του, αυτό γίνεται από τέλος Αλωναριού και πέρα. Ένα λεβέτι (μεγάλο καζάνι χαλκωματένιο) δε λείπει από κάθε στρούγκα. Ε, λοιπόν, ανάβουν φωτιά, χύνουν το γάλα στο λεβέτι και τ' απιθώνουν στα κακαβολίθαρα, να ζεσταθεί λίγο. Αστράγγιστο;

Όχι, ξαπλώνουν μια μάλλινη αγανή τσαντήλα από πάνω, και χύνουν το γάλα. Περνάει αυτό, μένουν οι σαβούρες, τρίχες, χάχαλα, κακαράτζες, ό, τι κι αν είναι, στραγγισμένο έτσι ζεσταίνεται.

Ζεστάθηκε λίγο, το κατεβάζουν, παίρνουν την πυτιά απ' το πετάλιο. Ένα βαζάκι παφιλένιο είναι αυτός ο πιτολόος, που τον κρατούν με κούμπωμα καλά βουλωμένο. Πυτιές κρατούν απ' αρνάκια που έσφαζαν μικρά, βυζαστάρια ή αγοράζουν κιόλας, αν τύχει και δεν σφάζουν. Και τι είναι οι πυτιές; Η κοιλιούλα τ' αρνιού, του κατσικιού, σφάζοντάς τα, κρατούν αυτές τις κοιλιές γιομάτες, καθώς είναι γαλατάκι, τις δένουν με σκοινί απ' το ένα μέρος όπου είναι το άνοιγμα, και τις κρεμούν σε μέρος ξηρό να στεγνώσουν. Παρά δε τις βλέπεις κρεμασμένες πάνω από γωνία για να τις παίρνει η φωτιά και ο καπνός, να τις ξεραίνει. Με μια καλή πυτιά κάνει τη δουλειά του ο τσοπάνης. Γι' αυτό τη βάνει, όπως είπαμε, σε πιτολόο μέσα, που φυλάει σε κάποιο μασχάλη απ' το κονάκι του.

Ανοίγει, λοιπόν, τον πιτολόο, όταν πρόκειται να πήξει το τυρί, κόβει τη σακουλίτσα την ξερή, βάζει ένα κομματάκι πυτιά και την τρίβει με τα χέρια στο λεβέτι που έχει το γάλα. Ανακατεύει κιόλας με τον τρίφτη για να την αναλυγώσει και πάρει όλο το γάλα. Όλη η πετυχιά κρέμεται στη ζέστα που πρέπει να έχει το γάλα. Αν είναι πολύ ζεστό, δεν πήζει, γι' αυτό πριν ρίξει την πυτιά, ανακατεύει με τον τρίφτη και χώνει το δάχτυλο μέσα για να καταλάβει πότε θα είναι η ζέστη που πρέπει. Ανακάτωμα, λοιπόν, και δοκίμασμα γίνεται για κάμποση ώρα και καταλαβαίνει, ας μην έχει και θερμόμετρο, πότε είναι η ώρα. Τότε πιτώνει το γάλα.

Σκεπάζει το λεβέτι με τσαντήλα, τ' αφήνει ακούνητο μια δυο ώρες, το ξεσκεπάζει ύστερα, κοιτάζει, έχει πήξει το τυρί και πλέει κομμάτια κομμάτια μες το γάλα. Ξαρμίζεται, το παίρνει χούφτες χούφτες και το βάζει στην τσαντήλα. Γεμίζει μια δυο τσαντήλες, όσες τις δένει με τα σκοινιά, που έχουν στις άκρες και τις κρεμάει απ' τις κρεμάστρες, που έχει μπηγμένες στα τοίχια απ' το κονάκι ή απ' τα τσαρπόλια στον κρεμανταλά.

Στραγγάει, στραγγάει κάμποση ώρα, κάποτε βγάζει απ' την τσαντήλα χλωρό (χλωροτύρι) και τρώει, φιλεύει κιόλας. Όσο έχει γι' αλάτισμα, τ' αφήνει να ξινίσει λίγο (να ξινοφέρνει). Ύστερα το παίρνει, απλώνει πεσκίρι τ' απιθώνει κεφάλια κεφάλια καθώς τα βγάζει απ' την τσαντήλα. Το χαράζει με το μαχαίρι, το φλογίζει, παίρνει φλέγγα φλέγγα, την αλατίζει και τη βάζει στην τυροκάδη. Ποστιάζει όσο που κρύβονται τα φουντώματα, κι απέ ρίχνει μπόλικο αλάτι από πάνω. Βάζει άλλη πόστα, πάλι τα ίσια, έτσι σιγά σιγά γεμίζει η κάδη του, χύνει μέσα και νερό για να γίνει άρμη και χώνει το τυρί, το πλακώνει με μια στρογγυλή βαριά πέτρα από πάνω και τ' αφήνει να σφίξει. Γένεται τυρί, παίρνει άργαση απ' τ' αλάτι. (Ημερολόγιο Σαρακατσαναίων, αφηγήσεις για το πήξιμο του τυριού)

Απ' το ξινισμένο τυρί φτιάχνει και κοσμάρι ο τσοπάνης, να πώς βάνει το τηγάνι στη φωτιά. Κι αν δεν έχει τηγάνι, τον κούτουλα, παίρνει κάμποσο τυρί, το βάνει μέσα, ζεσταίνεται απ' τη φωτιά κι απολάει. Λες και θα λιώσει όλο, μα αυτό δε λιώνει, μονάχα το βούτυρο ξεχωρίζει, σαν το λάδι, το βλέπεις να κιτρινίζει από πάνω. Ο

τσοπανης με το ξυλοχούλιαρο όλη την ώρα όση ζεσταίνεται το τυρί ανακατεύει. Ανακατεύει ανακατεύει κι όντας κοντεύει να γίνει, το βλέπεις και μαστιχώνει. Γίνεται απaráλλαχτο σαν τη γλυκιά μαστίχα που πουλάν οι γυρολόγοι γλυκατζήδες κόβοντας λίγο λίγο απ' το ξύλο που την κρατάει. Έγινε το κοσμάρι, όντας κλωστιάσει το κατεβάζουν. Τρως κι είναι ... άλλο που να σου λέω κι άλλο που να φας. Λίγο βαρύ στο στομάχι είναι μονάχα. (Αρσενίου, 1972)

4. 4 ΣΥΝΟΨΗ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Το κεφάλαιο ξεκινά με τη διαδικασία παραγωγής των γαλακτοκομικών προϊόντων βασικό στάδιο της οποίας αποτελούσε το άρμεγμα. Αυτό γινόταν στο χώρο της στρούγκας είτε από τον ίδιο τον κτηνοτρόφο είτε από γαλατά που προσλάμβαναν και είχε τη δική του ιεροτελεστία μέχρι να συλλέξουν το γάλα απ' όλα τα ζώα.

Τα ζώα πάλι ήταν συγκεντρωμένα στα ποιμνιοστάσια (μαντριά) και τα διέκριναν σε διάφορα είδη ανάλογα με τα ζώα που φιλοξενούσαν (πρόβατα, γίδια, άλογα, μουλάρια). Ειδικότερα, τα μαντριά (κόρδες) για τα πρόβατα απαιτούσαν ιδιαίτερη μαεστρία για την κατασκευή τους. Δίπλα στην κόρδα υπήρχε το γιατάκι (κατάλυμα) του βοσκού το οποίο φιλοξενούσε τον ίδιο και τις αποσκευές του. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του μαντριού αποτελούσε και ο νταϊαμάς (γείσος), η κατασκευή του οποίου ήταν αρκετά περίτεχνη. Τα μαντριά για τα γίδια τα έστηναν σε πλαγιές και επρόκειτο για πιο απλές αλλά και πιο ευρύχωρες κατασκευές. Τέλος, ο οβορός (νοβρό) ήταν τα μαντριά των αλόγων και των μουλαριών και αυτά στόχευαν απλά στον περιορισμό των αλόγων τα οποία έδεναν είτε χαλαρά (πεδούλωμα) είτε πιο σφιχτά (μακροσχοίνισμα).

Τελικά, από το γάλα που συνέλεξαν οι κτηνοτρόφοι παρήγαγαν τα γαλακτοκομικά τους προϊόντα. Έτσι, το πρόβειο γάλα παρήγαγε τυρί και μυζήθρα ενώ το γίδινο έδινε βούτυρο και κλωτσοτύρι. Η παραγωγή αυτών των προϊόντων ξεκινούσε μετά του Άϊ – Γιώργη και οι κτηνοτρόφοι γίνονταν πια τυροκόμοι και για τη διαδικασία της τυροκόμησης (που είναι χρονοβόρα και απαιτεί τέχνη) σχημάτιζαν μεταξύ τους συντροφίες με άλλους συναδέλφους τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η κτηνοτροφία διαιωνίστηκε μέσα από πολλές κακουχίες και έφτασε στη σημερινή μορφή που την γνωρίζουμε εμείς τώρα. Οι κτηνοτρόφοι τότε ζούσαν νομαδικά και λειτουργούσαν κατά τον ίδιο τρόπο. Αυτό δεν άργησε να αλλάξει και να παρακμάσει και να έχουμε την ημινομαδική κτηνοτροφία. Με το πέρασμα των χρόνων οι ανάγκες αλλάζουν, οι καιροί το ίδιο, ο κόσμος αρχίζει να λησμονεί και να βλέπει την αστική ζωή με νοσταλγία. Με αφορμή όλων αυτών, η κτηνοτροφία περνάει σ' ένα άλλο στάδιο, μετατρέπεται σε επιχείρηση και η ζωή των κτηνοτρόφων σε αστική έχοντας ωστόσο και τα αναμενόμενα μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα. Η κτηνοτροφία υπήρξε πηγή ζωής και πρότυπο κοινωνικής ανάπτυξης.

Οι ανάγκες της τότε εποχής ήταν πολλές, κυρίως βιοποριστικές. Ο αρχιτσέλιγκας έπρεπε να υπολογίζει τα πάντα και με σωστή συνεννόηση να αποφασίζει. Το τσελιγκάτο απαρτιζόταν από πολλές οικογένειες, όπου η καθεμία απ' αυτές είχε το δικό της αριθμό αιγοπροβάτων. Το τσελιγκάτο ανασυγκροτούνταν την άνοιξη, κυρίως του Αϊ – Γιώργη και ετοιμαζόντουσαν να φύγουν για τα βουνά και να γυρίσουν πάλι πίσω τον χειμώνα, περίπου τον Αγίου Δημητρίου για να ξεχειμωνιάσουν ο καθένας τους στο δικό του χειμαδιό. Με το σμίξιμο αυτό την άνοιξη δημιουργούνταν το τσελιγκάτο, όπου βάση του ανθρώπινου δυναμικού τους δραστηριοποιούνταν και οργανώνονταν καταλλήλως. Το τσελιγκάτο υπήρξε θεσμός στη διαχείριση των βοσκοτόπων και πολύ περισσότερο σε άλλα θέματα που απασχολούσαν τα μέλη του. Το τσελιγκάτο πλέον αποτελεί μια ανάμνηση στους γεροντότερους που το έζησαν νέοι και μια όμορφη ιστορία ή ακόμη καλύτερα ένα παραμύθι για τους νέους.

Το τσελιγκάτο αποτελούσε μια απλή μορφή παραγωγικής συνεργασίας. Όλα ξεκινούσαν μετά από εντολή του τσέλιγκα. Υπήρχε τάξη και συνεννόηση και προθυμία. Τρία χαρακτηριστικά που διέπουν το τσελιγκάτο. Ακόμα καλύτερα, τα χαρακτηριστικά αυτά ή αρχές, όπως θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε, λείπουν από τον σύγχρονο άνθρωπο που κυβερνά και καθοδηγεί τον συνάνθρωπο, αδιαφορώντας για την τύχη του και αν αυτά που αποφασίζει είναι πράγματι σωστά και κατάλληλα για την κοινωνία. Εκείνη την εποχή με περιορισμένες γνώσεις και συγκρατημένες κινήσεις έφερναν εις πέρας όχι μόνο τα προβλήματα του τσελιγκάτου αλλά και εκείνα της κοινωνίας και του έθνους ολόκληρου. Δεν είναι λίγες οι φορές που πήραν μέρος σε μάχες και πολέμους και συνείσφεραν σε καιρούς δύσκολους, φτώχειας και πείνας. Όλα αυτά τα έκαναν γιατί απέβλεπαν και αποσκοπούσαν στο παραδοσιακό, στο γνήσιο, στο ήθος των Ελλήνων, στον τρισυπόστατο Θεό.

Σπουδαίος ο ρόλος των μελών του τσελιγκάτου. Πρωταρχικό μέλημά τους ήταν η καλή βοσκή των αιγοπροβάτων. Η βοσκή των ζωντανών γίνονταν σε καθημερινή βάση ανεξάρτητα από τα καιρικά φαινόμενα που επικρατούσαν. Η οικονομική

δυσφορία δεν επέτρεπε στο τσελιγκα να αγοράσει ζωοτροφή. Έτσι, αναγκάζονταν να τα σκαρίζουν (βοσκούν) όλη νύχτα και μέρα, χειμώνα και καλοκαίρι για να παράγουν το λιγιστό αλλά βιολογικό γάλα της εποχής. Όταν πλησίαζε η ώρα του αρμέγματος χώριζαν τα γίδια από τα πρόβατα, συνήθως και τα συγκέντρωναν μέσα στις στρούγκες για να τα αρμέξουν. Οι στρούγκες ήταν προχειροφτιαγμένες με σχήμα κυκλικό συνήθως, έχοντας για πέρασμα των ζώων τρεις περίπου πόρτες, όπου καθότανε ζευγάρια μπροστά, δεξιά και αριστερά και τα πιάνανε καθώς αυτά περνούσανε ένα προς ένα. Στο τέλος της άλμεξης άρχιζε αυτομάτως η διαδικασία και η προετοιμασία για την παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων. Η παραγωγή αυτών των προϊόντων ήταν χρονοβόρα και αποτελούσε μια ιεροτελεστία. Τα αγαθά που προκύπταν από το γάλα ήταν το τυρί, το ανθότυρο, το βούτυρο, το ξινόγαλο, το τσαλαφούτι, το χλωροτύρι και πολλά άλλα. Το γάλα και τα παράγωγά του αποτελούσαν μία από τις πηγές εσόδων και βιοποριστικών αναγκών.

Η ιστορία της κτηνοτροφίας διαιωνίζεται μέσα από ακούσματα, διηγήματα, συγγράμματα κάποιων που βίωσαν κοντά σε τσελιγκάτα, όμως διακόπτεται απότομα από τη σύγχρονη κτηνοτροφία η οποία δε σχετίζεται και δε μοιάζει σε τίποτα με εκείνη. Τότε ζούσαν όλοι μαζί σαν μια μικρή κοινωνία και αποφάσιζαν από κοινού για το καλό ολόκληρου του τσελιγκάτου. Το τσελιγκάτο υπήρξε πρότυπο κοινωνικής ανασυγκρότησης, τάξης και εμπιστοσύνης. Παρόλη την ταλαιπωρία, τη φτώχεια, την αγραμματοσύνη που είχαν δεν ξεχνούσαν ποτέ τον Θεό, την ταυτότητά τους, τα στοιχεία που είχαν σαν Έλληνες.

Σε σχέση με το σήμερα, τα πράγματα έχουν αλλάξει. Έχουν διευκολύνει όλα, παντού υπάρχει το σύγχρονο, απομακρύνοντας έτσι ακόμα περισσότερο τον άνθρωπο από τη δουλειά. Το σύγχρονο πλέον υπάρχει σ' όλες τις κτηνοτροφικές εργασίες. Τόσο έντονη είναι η παρουσία του που ο άνθρωπος ξεχνά και βουβένεται από τον θόρυβο πολλές φορές των μηχανών που δουλεύουν και γίνεται φανερό το πρόβλημα της επικοινωνίας και συνεννόησης κάτι που δεν υπήρχε.

Η κτηνοτροφία σήμερα παρόλες τις ευκολίες που παρέχουν τα μηχανήματα περνά κρίση. Οι νέοι ολοένα και απομακρύνονται από αυτήν, ψάχνουν να καταταγούν σε προγράμματα για να εξοικονομήσουν εύκολα χρήματα, χωρίς να έχουν ιδέα για εκτροφή και συντήρηση αιγοπροβάτων. Οι γεροντότεροι αδύναμοι πλέον έχουν παραμερίσει, βλέποντας άλλοι το βίος τους να το κακομεταχειρίζονται τα ίδια τους τα παιδιά και άλλοι έχουν καταλήξει από αυτό. Αυτοί που έχουν παραμείνει, είναι ελάχιστοι μεσήλικες, οι οποίοι παλεύουν πραγματικά να τα καταφέρουν χωρίς να περιμένουν από το κάθε πρόγραμμα και υπουργείο βοήθεια και μέτρα στήριξης. Αξιέπαινοι είναι εκείνοι που ζούσαν τότε με τα λίγα και ανέθρεφαν παιδιά με αξίες και αρχές. Το αντίθετο είναι σήμερα, όπου δεν αρκούνται σε τίποτα, παρόλη την πληθώρα αγαθών που υπάρχει.

Με λίγα λόγια, η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί μια παρένθεση στο σύγχρονο αυτό καταστροφικό κόσμο, μια παρένθεση που ανοίγει και κλείνει μέσα σ' έναν περιορισμένο αριθμό σελίδων, όπου εξιστορούνται χαρακτηριστικά γνωρίσματα της φυλής των Σαρακατσάνων της τότε εποχής με το σήμερα. Τέλος, μην ξεχαστεί ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα με μεγάλη παράδοση στην κτηνοτροφία.

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ❖ Συνεντεύξεις με κτηνοτρόφους της Θεσσαλίας

Βιβλία

- ❖ Αικατερινίδης Γ., Αλεξιάκης Ε., Γιατράκοι Μ.Ε., Θανόπουλος Γ., Σπαθάρη – Μπεγλίτη Ε., Τζάκης Δ. (2002). Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα 2: Οι νεότεροι Χρόνοι, Ο Νεότερος Λαϊκός Βίος, Τόμος Α, Πάτρα: ΕΑΠ.
- ❖ Αρσενίου Λ. (1972). Τα τσελιγκάτα, Αθήνα.
- ❖ Ασδραχάς Σ.Ι. (2003). Ελληνική Οικονομική Ιστορία: ΙΕ' – ΙΘ' Αιώνας, Τόμος Α', Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς: Αθήνα.
- ❖ Δαμιανάκος Στ. (2002). Από τον χωρικό στον αγρότη, η Ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, Εκδόσεις Εξάντας – ΕΚΚΕ.
- ❖ Ζουμπουλάκης Μ. (2005). «Θεσμοί και μεταβολές στην ελληνική οικονομία» στο Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ. και Χλέτσος Μ. (επιμ) Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 19-66.
- ❖ Ημερολόγιο Σαρακατσαναίων (Αφηγήσεις τσελιγκάδων για το πήξιμο του τυριού).
- ❖ Μακρής Ε. (1990). Ζωή και παράδοση των Σαρακατσαναίων, Ιωάννινα.
- ❖ Μάτσας Νέστορας, Στέγη από ουρανό – Σαρακατσάνικο οδοιπορικό, Β' έκδοση, Αθήνα, Ελευθερουδάκης.
- ❖ Μπαμπινιώτης Γ. Δ. (2008). Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα.
- ❖ Μποτός Γ. (1982). Οι Σαρακατσαναίοι, Αθήνα.
- ❖ Νιτσιάκος Β. (1997). Λαογραφικά ετερόκλητα. Α' έκδοση, Αθήνα: Οδυσσεύς.
- ❖ Νιτσιάκος Β. (1995). Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας, Αθήνα: Πλέθρον.
- ❖ Παπαναστάσης Β.Π. (2003). Οικολογία και διαχείριση των ψευδαλπικών λιβαδιών, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 3^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβαδοπονία και Ανάπτυξη ορεινών περιοχών, Καρπενήσι, 4-6 Σεπτεμβρίου 2002.
- ❖ Πρακτικά συνεδρίου (1997), Σαρακατσαναίοι, Η προσφορά τους στην συνέχεια του Ελληνισμού, Αθήνα. Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων (χ.χ.). Προοπτικές ανάπτυξης της κτηνοτροφίας στο νέο οικονομικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη: Αλεξάνδρειο ΤΕΙ.
- ❖ Πετμεζάς Σ.Δ. (2003). Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα: Η περιφερειακή διάσταση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- ❖ Συνεντεύξεις από βοσκούς της Θεσσαλίας.
- ❖ Τσακανίκα Β. και Ισπινούδης Ι. (2006). «Η ημινομαδική κτηνοτροφία ως κύρια οικονομική δραστηριότητα των Βλάχων της Β. Πίνδου», Εργασία που παρουσιάστηκε στο 4^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβάδια των πεδινών και ημιορεινών περιοχών: Μοχλός ανάπτυξης της υπαίθρου, Βόλος, 12 Νοεμβρίου 2004.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

- ❖ <http://www.vlahoi.net/politismos/tseligata-vlahon-sarakatsanon.html>
- ❖ http://egpaid.blogspot.com/2009/05/blog-post_06.html
- ❖ <http://www.deapt.upatras.gr/files/a41086c00494ee43e71e4fc3a328869a.pdf>
- ❖ http://www.livepedia.gr/index.php/Ελλάδα_ /Οικονομία_ /Κτηνοτροφία
- ❖ <http://www.vlahoi.net/politismos/ktinotrofia-oikonomia-vlahon.html>
- ❖ <http://www.karakachani.com/el/karakachanite/istoria-etnos.html>
- ❖ <http://www.agrocapital.gr/Category/Afieromata/Article/13305/pws-i-ktinotrofia-itan--chrysamallo-deras-tis--oikonomias.html>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

- ❖ Λήψη Φωτογραφικού Υλικού από Ιστοσελίδες
  - Εικόνα 1.
<http://sarakatsanoi.blogspot.gr/2011/04/blog-post.html>
  - Εικόνα 2.
http://2.bp.blogspot.com/_eNb8Pi4GzTE/TOQs84lwSUI/AAAAAAAAADn8/CLVKWu8Ya2s/s1600/3.jpg
  - Εικόνα 3.
<http://www.agronews.gr/agora/pliromes/arthro/128396/exasfalistikan-120-ekat-euro-gia-exisotiki-tou-2015/>
  - Εικόνα 4.
http://xiromeronews.blogspot.gr/2013/07/blog-post_109.html
  - Εικόνα 5.
http://xiromeronews.blogspot.gr/2013/07/blog-post_109.html

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Εικόνα 1. «Κούρεμα προβάτων»

<http://sarakatsanoi.blogspot.gr/2011/04/blog-post.html>

Εικόνα 2. «Οικογένεια τσελιγκάδων στα καλύβια τους»

http://2.bp.blogspot.com/_eNb8Pi4GzTE/TOQs84lwSUI/AAAAAAAAADn8/CLVKWu8Ya2s/s1600/3.jpg

Εικόνα 3. «Τα βοσκοτόπια»

<http://www.agronews.gr/agora/pliromes/arthro/128396/exasfalistikan-120-ekat-euro-gia-exisotiki-tou-2015/>

Εικόνα 4. «Η στρούγκα και το άρμεγμα»

http://xiromeroneews.blogspot.gr/2013/07/blog-post_109.html

Εικόνα 5. «Παραδοσιακό πήξιμο τυριού»

http://xiromeroneews.blogspot.gr/2013/07/blog-post_109.html